

Udbringes af riget
Om udleveringen af den første tyske emigrant
til Gestapo under besættelsen

EN MIKROSTUDIE I DANSK NEUTRALITETS- OG
FLYGTNINGEPOLITIK 1939/40

AF

HANS KIRCHHOFF

Den 13. april 1940 – dvs. fire dage efter invasionen af Danmark – blev den tyske emigrant Waldemar Pötzsch ført til grænsen og udleveret til det tyske politi. Pötzsch var den første af de i alt 155 emigranter, socialdemokrater, kommunister og jøder, der under besættelsen blev udleveret til Gestapo.¹ Pötzschs videre gang gennem de tyske tugthuse og Kz-lejre kender vi ikke. Vi ved kun at han blev myrdet i Sachsenhausen i 1944.

Pötzsch var ikke nogen almindelig emigrant. Han kom til Danmark så sent som i februar 1939 efter at være blev udvist af Belgien. I juni idømtes han fængsel og udvisning for spionage til fordel for England, og i december krævede Berlin ham udleveret, når han over årsskiftet havde afsonet sin straf. Det satte de danske myndigheder i svare kvaler. For hvad med neutraliteten, hvis man sendte en britisk spion til Tyskland? Og hvad med hensynet til Tyskland, hvis man slap Pötzsch løs på en båd til England? Hvad tilsagde folkeretten, hvad krævede statsinter-

¹ Se for hele dette spørgsmål Hans Kirchhoff og Lone Rünitz: Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen, Kbh. 2007. Pötzsch-sagen er kort omtalt s. 129 ff.

Professor, dr.jur. Henning Koch, seniorforsker Lone Rünitz og seniorforsker Hans Sode-Madsen samt dr.phil. Aage Trommer har haft manuskriptet til gennemsyn og givet gode råd og konstruktiv kritik. Jeg takker dem alle varmt herfor. Også tak til arkivar Hans Uwe Petersen for adgang til hans privatarkiv.

essen, og hvad bød hensynet til den tyske emigrant? Det var ikke let at være lille Danmark!

For at komplicere spørgsmålet gik der storpolitik i sagen. Den tyske presse åbnede en voldsom propagandakampagne imod England – der gjorde Pöttsch til hovedmanden i et netværk styret af det britiske efterretningsvæsen og aktiv både i skibssabotager og i attentatet på Hitler den 8. november i München. Gesandtskabet pressede på i Udenrigsministeriet, og som et udtryk for den revolutionære form tysk udenrigspolitik havde antaget siden magtovertagelsen, planlagde Gestapo parallelt og i forståelse med Auswärtiges Amt at kidnappe Pöttsch, hvis danskerne skulle sige nej til at udlevere. Regeringen sad i en slem klemme mellem flere hensyn. Politiet så ham helst smidt ud, kronjuristerne stod i en mellemposition, og diplomaterne ville indespærre ham for resten af krigen, men erkendte også at dette næppe var optimalt for Tyskland. Så kom besættelsen og vendte op og ned på neutraliteten og magtbalancen. Og Pöttsch blev det første offer.

Artiklen vil rekonstruere forløbet i Pöttsch-sagen og analysere de danske positioner. Hvordan begrundes vi forskellene i synspunkter mellem de involverede instanser? Hvem og hvad talte med størst vægt? Hvorledes faldt argumenterne? Hvor stor en rolle spillede internationale aftaler og folkeret? Hvilken betydning fik de humanitære hensyn? Hvad betød frygten for den internationale terrorisme? Hvilken rolle, passiv eller aktiv, spillede Pöttsch selv? Og konkluderende: hvad kan Pöttsch-sagen udsige om dansk neutralitetspolitik før og efter den 9. april?

1.

Pöttsch-sagen blev ikke omtalt af Den Parlamentariske Kommission efter krigen. Den var som så meget andet ikke noget at være stolt over. Dertil faldt den uden for det nationale paradigme, for manden var jo tysker ligesom de andre glemte emigranter.² Da man i 1955 fra Antwerpen spurgte til Pöttschs skæbne lød svaret at Pöttsch var rejst ud af landet den 13. april 1940 – selv om akterne fortalte noget andet. Så vidt det ses, var landsretssagfører Carl Madsen den første der i 1972 tog sagen op i sin bog *Flygtning 33*.³ Som et led i felttoget imod Justitsministeriet og dets arkivpraksis søgte han også om adgang til Pöttsch-sagen, men

² Se herom Kirchhoff og Rünitz, s. 15 ff.

³ Carl Madsen: *Flygtning 33: Strejflys over Hitlers Danmark*, Kbh. 1972, s. 109 ff. Erik Nørgaard behandler kort Pöttsch-sagen i sin bog om Wollweber-organisationen, *Den usynlige krig: Historien om Ernst Wollwebers sabotageorganisation*, Kbh. 1975, der ikke bringer nyt i forhold til Carl Madsens fremstilling.

blev afvist og måtte kompensere med dokumenter fra de østtyske arkiver. Manglen på det centrale kildemateriale kombineret med Carl Madsens krasse tendens førte ham til uholdbare mystifikationer og sammensværgelsesteorier. Skurken i hans fremstilling er politiinspektør Strøbech fra Sikkerhedspolitiet («den danske filial af det tyske Gestapo»), som han mener egenhændigt udleverede Pötzsch til tyskerne. Hvilket skulle være sket allerede i februar 1940, altså før besættelsen. Det gjorde naturligvis ikke sagen mindre diskriminerende og satte særligt dommen og grundlaget for udleveringen i fokus. Carl Madsens fremstilling er en hyldest til antifascisten Pötzsch og et lidenskabeligt og ætsende opgør med det samarbejdende Danmark og »den uret, som vore store øvede, da det betalte sig«.

Billedet stod uantastet indtil Henrik Stevnsborg tyve år senere berørte Pötzsch-sagen i sin disputats *Politiet 1938-47* fra 1992.⁴ Han tilførte diskussionen nye kilder fra Rigsadvokaten og Justitsministeriet og konstaterede kort at det ikke havde været muligt at undgå en udlevering, som situationen lå efter den 9. april. Senest er spørgsmålet taget op af Lone Rünitz og Hans Kirchhoff i den af Nyrup-regeringen bestilte undersøgelse af dansk flygtningepolitik fra 1933 til 1945. Det sker i bogen *Udsendt til Tyskland*, der behandler flygtningepolitikken under besættelsen og særligt fokuserer på de udvisninger der i vinteren 2000 rejste den offentlige debat.⁵ Sagen om Pötzsch bliver her beskrevet med benyttelse af alt kendt upubliceret materialet fra de statslige arkiver, men på begrænset plads og med udeladelse af vigtige handlingslinjer. Det er denne historie der er udfoldet i det følgende.⁶

Vi ved meget lidt om Pötzschs liv i Tyskland inden omvæltningen i 1933, men mere om hans illegale virke under eksilet i Belgien, indtil han i februar 1939 flygtede til Danmark. Om hans dybere overvejelser, hans eksistentielle valg og hans indre liv er stort set intet overleveret. Pötzsch er omtalt i et par værker om arbejderklassens antifascistiske kamp i 30'erne, men beskrivelserne beror oftest på Gestapo-rapporter eller på oplysninger fra politiske fjender og er således af problematisk

⁴ Henrik Stevnsborg: *Politiet 1938-47: Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed*, Kbh. 1992, s. 178 ff.

⁵ Se note 1.

⁶ Det upublicerede materiale af statslig dansk proveniens udgør følgende hovedgrupper: Justitsministeriets 3. kontor (herefter forkortet JM) 1939/1166 og 2589; Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1906-45 (forkortet UM) 13 Dan 22/9; Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge (forkortet UDL-) 68418; Rigspolitichefen (forkortet Rigspol.) 15/1938-29; Rigsadvokaten (forkortet Rigsadv.) 523/1939 og 272/1940 – alt i Rigsarkivet (forkortet RA). Hertil procesakterne i Københavns Byret (forkortet KB), nr. 142/39 samt den såkaldte Wollweber-sag i Rigspol. Afd. G. Inf. 25. 255, bestående af i alt 11 arkivkasser og opbevaret ved PET.

kildeværdi.⁷ I hvor høj grad Pötzsch faktisk var involveret i skibssabotage, hvilket var Tysklands begrundelse for at kræve ham udleveret, er således fortsat uafklaret.

Felix Waldemar Pötzsch blev født i Bad Schmiedeburg nær Wittenberg i Sachsen i 1892. Han var altså 46 år da han dukkede op i Danmark. Men om hans miljø og opvækst ved vi i øvrigt intet. Derimod fortalte Pötzsch under en meget omfattende afhøring foretaget af det danske politi efter anholdelsen i april 1939 om sin turbulente ungdom.⁸ I 1911 deltog han som overmatros på krydseren »Emden« i nedkæmpelse af et indfødt oprør på en af de tyske øer i Polynesien. Brutaliteten gav ham afsmag for krigen, og i 1913 rømte han fra flåden. Han sad i fængsel da verdenskrigen brød ud, blev siden stationeret i Wilhelms-hafen og deltog i krigen i Nordsøen. Han dømtes flere gange for fane-flugt, sidst i 1917/18, hvor han slap ud af fængslet takket være November-revolutionen. I tyverne sejlede han som fyrbøder på forskellige skibe, indtil han gik i land i 1929 og blev sekretær for Sømændenes Organisation i Bremen, der var tilknyttet II Internationale. Han havde i 1910 meldt sig under SPD's faner. Det vides ikke hvorfor han som proletar valgte KPD fra, men han forblev socialdemokrat resten af livet. I maj 1933 opløste nazisterne sømands-poolen. Pötzsch undgik arrestation og forsøgte i første omgang at reparere på det skete, men flygtede så i september 1933, først til Holland og kort derefter til Belgien. Pötzsch havde været medlem af Reichsbanners, dvs. partitroppernes, Abteilung West, hvor han fortsatte som den illegale kontakt til udlandet. Således blev det også Reichsbanner der slusede ham ud af Tyskland. I Antwerpen blev han tilknyttet Matteotti-Komitéen, der hjalp de socialdemokratiske emigranter med ophold, arbejde og penge. Samtidig bevarede han de illegale kontakter til Bremen, hvortil han formidlede antinazi-

⁷ Se f. eks. Lars Borgersrud: Wollweber-organisasjonen i Norge, Oslo 1996, i forkortet version oversat til tysk: Die Wollweber-Organisation und Norwegen, Berlin 2001, der er benyttet, når intet andet er anført; Dieter Nelles: Widerstand und internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter-Föderation (IFT) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus, Essen 2001. Hertil Inge Marssolek og René Ott: Bremen im Dritten Reich, Bremen 1986. Jeg takker Hans Uwe Petersen for henvisningen. Den belgiske historiker Etienne Verhoeyen studerer tysk og britisk efterretningstjeneste i Belgien i 1930'erne og -40'erne og har i den forbindelse samlet et større aktmateriale vedrørende Pötzsch. Jeg takker ham for generøst at have stillet vigtige dokumenter af Gestapo-proveniens til min rådighed. Brev til HK 7.8., 15.9 samt 18.11.06 med referencer til tyske afhøringer m.v. Hertil samme og Rudi van Doorslaer: »Allemagne nazie, la police belge et l'anticommunisme en Belgique (1936-1944) – Un aspect des relations belgo-allemandes« s. 80 ff, i: Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XVIII, 1986, <http://www.flwi.ugent.be/btng-rbhc/nl/archief/1986-0102.html>.

⁸ UM 13 Dan 22/9, afhøring 6.5.39 ff. Der er ikke altid overensstemmelse med andre biografiske oplysninger givet af Pötzsch, se f.eks. Udl.- 68418 samt Rigsadv. 523/1939.

stiske tryksager. En anden relæstation var Richard Hansen, tidligere chef for Reichsbanner i Slesvig-Holsten, og nu eksilleder i København – som jeg senere skal vende tilbage til.

Pöttsch indhentede også efterretningsstof til den illegale partiledelse SOPADE, der holdt ham i høj kurs pga. hans aktivisme og vidtstrakte kontaktnet til trostkister, til det belgiske transportarbejderforbund (BTB) og til ITF, Den Internationale Transportarbejder Føderation, der var socialdemokratisk, men med stærke syndikalistiske traditioner. Det antifascistiske arbejde i ITF blev ledet af generalsekretæren Edo Fimmen og af Hermann Knüfken, den legendariske revolutionær fra Verdenskrigen; sammen gjorde de Antwerpen til en hovedbastion for modstanden imod Hitler uden for Tyskland. Knüfken havde brudt med KPD og bragt store dele af det kommunistiske enhedsforbund af søfolk og havnearbejdere fra ISH over i ITF. Her opbyggede han sit eget lukkede apparat, der indsamlede efterretningsstof og forberedte sabotage. Det er uklart hvor megen sabotage der reelt blev udført. For den række af skibssabotager der fra 1937 skabte terrorfrygt i USA og Europa, og som også ramte Danmark, skyldtes ikke Knüfken og hans gruppe, men derimod Ernst Wollwebers Komintern-organisation.⁹ Og med den havde hverken Knüfken eller Pöttsch noget at skaffe. Pöttschs forhold til Knüfken var dårligt, eller blev det med tiden. De organiserede begge våben og frivillige til Spanien, men Pöttsch modarbejdede Knüfken, og det kom til et brud.

Pöttsch levede et hårdt liv med kvinder og sprut. Det skortede heller ikke på beskyldninger om underslæb, uforsigtighed og stikkeri. Miljøet var gennemfiltreret af tyske agenter, der desinformerede. Mistanken lurede overalt, og selv nære kammerater og kærester viste sig at stå i Gestapos sold. I 1937 blev Pöttsch smidt ud af Matteotti Komitéen og tabte forbindelsen til SOPADE. Han fik kontakt til den franske og britiske efterretningstjeneste, det franske Deuxième Bureau og det britiske Secret Intelligence Service, SIS. Det var en udbredt opfattelse blandt kæmpende socialdemokrater at krigen nu var uundgåelig, og at Nazi-Tyskland kun kunne nedkæmpes med militære midler. Her var de vestlige demokratier forbundsfæller og den ellers dubiøse spionage et legalt våben. Pöttsch blev fuldtidsagent med løn og indhentede militære hemmeligheder om tankminer og panserplader fra kontakterne i Tyskland til sin britiske føringsofficer »Karl« – vistnok identisk med Edward Kayser, indbygget i det britiske Passport Control Office i Bruxelles. Han

⁹ Se Nelles, s. 204 ff.; for Pöttsch i øvrigt s. 139, 225, 302 og 332 f; hertil Marssolek og Ott, s. 214 ff, samt Borgersrud, s. 113 ff.

var også et smut i Danmark på et falsk hollandsk pas i juni 1937 for at få oplysninger om de tyske batterier på Sylt. Til kontakterne hørte Richard Hansen, der også var gået i britisk tjeneste, og som Pöttsch korresponderede med.

Gestapo havde været i hælene på vor mand lige siden flugten til Belgien og var velkendt med mange af hans aktiviteter. Man forsøgte at få ham udleveret med henvisning til at han havde begået borgerlige forbrydelser, dvs. tyveri, i Tyskland, et almindeligt kneb når det gjaldt om at omgå asylretten. Men de belgiske myndigheder afviste kravet. Det hedder sig at den socialistiske overborgmester i Antwerpen, Camille Huysman holdt hånden over emigranterne. Man forsøgte også via Pöttschs ekskone i Bremen at få ham lokket til grænsen for at kidnappe ham, men uden held. Så i 1938 begyndte det at brænde alvorligt på. I juli hedder det i en rapport fra Gestapo i Hamburg at Pöttsch står under »stærk mistanke« for at udføre hemmelige sprængstofattentater. Og der nedsattes en task-force af folk fra Gestapo, centralt og lokalt, og fra det militære Abwehr, der under kodenavnet »Unternehmen Florenz« skulle koordinere indsatsen og få Pöttsch ført til Tyskland. Man havde afsløret hans postkasse i Bremen, og hans veninde var blevet »vendt om«. I maj blev Pöttsch smidt ud af Frankrig, beskyldt for »terrorhandlinger«. ¹⁰ I september 1938 opholdt han sig i Rotterdam, måske for at hyre flodskippere på Rhinen til at smugle britisk sprængstof ind i Tyskland. Her blev han arresteret den 12. september pga. en banal pasforseelse. ¹¹ Både englænderne og tyskerne greb nu ind. Den engelske Passport Control Officer i Haag (der også var SIS-mand) ønskede Pöttsch fri under henvisning til at han var englændernes vigtigste agent i Belgien, mens tyskerne sendte Gestapochefen i Hamburg, Bruno Streckenbach, til Haag og Bruxelles for at få Pöttsch sat fast som bombemand. Trods store anstrengelser og fornyede undersøgelser lykkedes det ikke Streckenbach at levere varen, dvs. den nødvendige dokumentation for Pöttschs forbrydelser, og den 29. oktober valgte hollænderne så at udvise ham til Belgien.

Den tyske fiasko i 1938 blev siden i Danmark Pöttschs hovedargument for at han var uskyldig i de tyske anklager. Jeg skal nedenfor tage spørgsmålet op.

¹⁰ Se dansk oversættelse af redegørelse »Terrorens rænkespil«, dateret 15.11.41, udarbejdet af Sureté Nationale under det franske Indenrigsministerium, i alt 49 sider i fotokopi; oversættelsen er dateret 7.2.40 (Rigspol. Afd. G. Inf. 25.255, ks. 5).

¹¹ UM 13 Dan 22/9, aide memoire fra den hollandske legation til UM 22.12.39; ges. Haag til UM 14.2.40 med rapporter, bl.a. fra Centralpolitibureauet i Rotterdam 28.11.39, der findes separat i JM 1939/1166.

Med Pöttsch tilbage i Antwerpen fortsatte det tyske pres. Politiet ransagede mandens bopæl – formentlig for at finde en begrundelse for at kunne smide ham ud – og opdagede notater om skibe der senere var blevet ramt af sabotage.¹² Blandt sine mange gøremål havde Pöttsch også fungeret som meddeler for det belgiske politi – der i øvrigt bedømte ham meget forskelligt. Han var altså både belgisk og britisk agent, men formentlig nu så eksponeret at han havde udtjent sin rolle, og den 5. november besluttedes det at udvise ham af landet. Vi noterer os at belgierne i balancegangen mellem London og Berlin valgte denne blødere løsning frem for at udlevere ham direkte til Tyskland.

To gange i løbet af december førtes Pöttsch nu til grænsen, men begge gange undveg han sin skæbne og flygtede tilbage igen. Han blev atter arresteret, gik så under jorden, og den 1. februar 1939 tog han båden fra Antwerpen til Esbjerg og installerede sig på Hotel Hebron i København. Det skete med penge og et forfalsket pas fra »Karl« og med besked om at fortsætte aktiviteterne fra Danmark, hvor han især skulle følge den tyske flådeoprustning og rapportere om skibsbevægelser gennem de danske farvande. Her blev han den 27. april arresteret af politiet, der hurtigt konstaterede at Pöttsch var Pöttsch og ikke Walther Morath fra Luxembourg. Dermed var den tyske emigrant fra Bremen og den britiske spion fra Antwerpen blevet et dansk problem.

Pöttsch var ikke noget ukendt navn for Københavns Opdagelsespolitiet. I løbet af 1937/38 eksploderede antallet af sabotager mod tyske, italienske, japanske og spanske skibe. Gestapo registrerede 24 anslag imod 23 skibe fra september 1937 til udgangen af 1938. Også Danmark blev ramt med attentaterne på den polske Amerika-liner »Batory« i januar-april og mod de to spanske trawlere i Frederikshavn i maj. De tekniske undersøgelser indicerede at der stod en samlet organisation bag, og der herskede en almindelig formening om at trådene løb til Komintern. Men når det gjaldt hovedet og den nærmere infrastruktur, famlede man i blinde.¹³ For at koordinere efterforskningen indkaldte Gestapo til en international politikonference i september 1938, hvor politikommissær C.M. Bjerring deltog fra dansk side.¹⁴ Bjerring var chef for Københavns opdagelsespolitets afd. C, populært kaldet »Flyverne«, og havde med stor dygtighed optrevet Wollweber-organisationen i Danmark. Han plejede forbindelse til både engelsk og tysk efterretningstjeneste og bedømtes af tyskerne som »einen der tüchtigsten dänischen

¹² 13 UM Dan 22/9, ges. Bruxelles til UM 9.3.40 med notits fra det belg. Statspoliti u.d. For det flg. se også v. Doorsloer og Verhoeyen).

¹³ Se generelt Borgersrud; hertil Erik Nørgaard.

¹⁴ Borgersrud, s. 125 f. For Bjerring, se Stevnsborg, s. 175.

Kriminalisten«. Det blev Bjerring der senere tog hånd om Pötzschsagen.

Politikonferencen drøftede blandt meget andet tyskernes ønske om at få skibsattentaterne defineret som *kriminelle* handlinger. Det ville afpolitiseres og lette samarbejdet med de andre politikorps, og det ville først og fremmest betyde at asylretten ikke længere kunne beskytte sabotører mod at blive udleveret. For Gestapo var kriminelle og politiske forbrydelser et fedt, men også uden de ideologiske overtoner kunne andre landes politimyndigheder tilslutte sig synspunktet. Man stod over for den samme fjende af terrorister, kommunister, spanskekæmpere, illegale emigranter og radikale demonstranter, der ville omstyrte det borgerlige demokrati, og som derfor måtte nedkæmpes. Dette kunne ske i et samarbejde med Gestapo, hvis professionalisme man beundrede, og hvis statsterrorisme man valgte at lukke øjnene for. Og her bør jeg minde om at Gestapo nok fremtrådte som Hitler-diktaturets brutale ansigt, men at det endnu ikke havde fået det ry af forbryderorganisation og mordmaskine som Verdenskrigen og siden Nürnbergprocessen gav. Ikke mindst Wolweber-sagen fortæller om det tætte institutionelle og personlige samarbejde der udvikledes mellem de hemmelige tjenester i Nord- og Vesteuropa, og som skabte den særlige politimentalitet der også farvede synet på den senere udlevering af Pötzs.

Et dokument, fremsendt af Gestapo før konferencen, fremhæver den fælleseuropæiske interesse i at bekæmpe attentaterne som et forbryderisk angreb på den internationale skibsfart.¹⁵ »Dieser Kampf gegen asozial-kriminelle Elemente erfordert eine enge Zusammenarbeit der Polizeien aller Staaten unter Einsatz der besten Kräfte. Kostbares Menschenleben und Volksvermögen steht auf dem Spiele.«. Det hedder at sporene entydigt peger på Sovjetunionen og Komintern og dennes sabotage-skole som anstifter. »Für die aus dieser Schule hervorgegangenen kommunistischen Funktionäre, die den militärischen Rückrat, man kann sagen, den Generalstab für den bewaffneten Aufstand in den einzelnen Sektionen darstellten, ist die Durchführung von Anschlägen auf die Handelsschiffahrt ein Kinderspiel. Wenn in den internationalen Hafenstädten nur je ein solcher Fachmann sitzt, so genügt es vollständig. Mit Vollmachten der Komintern ausgerüstet, wird diese seine Hilfskräfte aus den jeweiligen kommunistisch-marxistischen Organisationen des einzelnen Landes nehmen können, ohne dass ein größerer Personenkreis oder Apparat als Mitwisser vorhanden ist.« Dokumentet

¹⁵ Rigspol. Afd. G. Inf. 25.255, ks. 12: Skriv. 1.8.38 fra Chef d. Sicherheitspolizei, Berlin (II A 3896/38), delvis som duplikat.

hævder at hjælperne rekrutteres fra havnearbejdernes og søfolkernes Internationale, det kommunistiske ISH og det syndikalistiske ITF, men at bagmændene er de teknisk skolede terrorister fra Moskva. Deres mål er at destabilisere Europa og ryste verdensfreden »im Rahmen des nie aus den Augen gelassenen bolschewistischen internationalen Machtanspruches«.

Gestapo tegner her et fjendebillede som det antikommunistiske Europa ikke havde svært ved at solidarisere sig med, og særligt ikke de skræmte småstater omkring Tyskland, fra hvis havne og farvande terroristerne opererede.

Under konferencen, der afholdtes først i Hamburg og siden i Berlin, bragte tyskerne og hollænderne Pöttsch på bane. De sidstnævnte meldte om den helt friske anholdelse i Rotterdam. Pöttsch skulle være fundet i besiddelse af »sprængstoffer og antændingsanordninger« af samme slags som Wollweber-sabotørernes.¹⁶ Mere vidste man ikke, og det var åbenbart ikke tilstrækkelig til at sætte ham fast, som nævnt ovenfor. Tyskerne lod mere sikre. I den tidligere refererede rapport fra Gestapo til København den 1. august hedder det om Pöttsch: »Ist in Antwerpen aufhäftlich und leitender Funktionär für die Ausführung von Sabotageakten auf Schiffe. Erhält Sprengstoffe und Geld von einer Zentrale aus Paris, soll auch für die ITF wieder tätig sein.«¹⁷ Pöttsch var altså under mistanke for at være bombemand, og det var som et led i den store efterforskning at han blev arresteret i København.

Under afhøringerne indrømmede Pöttsch at han var taget til Danmark på opdrag af »Karl« for at indhente oplysninger om tyske militære forhold, men han erklærede samtidig at han, da han blev klar over at det var ulovligt, havde afstået derfra. De meddelelser han faktisk afsendte, var opdigtet og havde alene til formål at sikre betalingerne fra »Karl«. Således oplysningen fra en nazist om at Tyskland ville besætte Danmark og Gibraltar den 29. april! Pöttsch fortalte åbent om de »store tjenester« han havde ydet »Karl« i Belgien, men benægtede kategorisk at have haft noget med skibssabotager at gøre. Han afviste også påstanden om at han var dømt for tyveri i Tyskland. Formentlig så han klart den fare der lå i at han kunne blive udvist som almindelig kriminel. Det styrkede naturligvis ikke troværdigheden at han i første

¹⁶ Rigspol. 15/1938-29, »Rapport angående bagmanden til bombeattentatet i Frederikshavn den 22. Maj 1938 samt om illegal russisk-kommunistisk virksomhed her i og ud fra Danmark«, s. 86, dateret 7.10.38 og forfattet af Bjerring.

¹⁷ Som note 15 ovenfor. Udsagnet blev gentaget i en tysk rapport til Københavns Opdagelsespoliti omkring årsskiftet 1938/39, se JM 939/1166, politidir. til JM 23.1.40, hvor citatet er gengivet.

omgang skjulte at han tidligere havde været i Danmark for at spionere. Men mere belastende var de papirer der blev fundet på hans hotel, bl.a. en instruks og to breve fra »Karl« samt notater om anløbssteder og afgangstider i havnen.¹⁸

På dette grundslag besluttede Statsadvokaten at rejse tiltale imod Pötzsch for dokumentfalsk og spionage med krav om udvisning af Riget efter udstået straf.¹⁹ I sine forsøg på at kontakte folk på beværtningerne havde Pötzsch falbudt et hårmiddel. Det var sket uden arbejdstilladelse og betød en overtrædelse af Fremmedloven. Men det besluttede man generøst at se bort fra. I Justitsministeriet hedder det profetisk: »Det bliver sikkert vanskeligt at komme af med ham, selvom han bliver dømt til udbringelse; men måske hjælper Karl ham endnu en gang.«²⁰

Efterforskningen på Politigården trak ud. Pötzsch brokkede sig over at sagen ikke kom for og anmodede om politisk asyl som socialdemokratisk flygtning.²¹ Men dommen overhalede asylet. Den 29. juni fulgte Københavns Byret anklageskriftet og dømte Pötzsch til seks måneders fængsel for spionage til fordel for en fremmed magt og til efterfølgende udvisning af landet.²² Politiken refererede sagen i en notits under overskriften »Tyskeren, der var spion mod Tyskland« og konstaterede kort at han hurtigt var blevet bremset takket være det danske politi.²³ Pötzsch og også anklagemyndigheden ankede straks til Landsretten. Pötzsch var ikke nogen bekvem fange. Den 28. juli klagede han atter til justitsministeren over den langsomme sagsbehandling og truede med sultestrejke.²⁴ Det skulle ikke blive sidste gang.

Den 14. august faldt så dommen ved Østre Landsret, der udvidede straffetiden til otte måneder. Med fradrag af 73 dage i varetægt ville Pötzsch blive løsladt den 5. februar 1940. Nationaltidende konstaterede kort: »Spionen Valdemar Pötzsch, som blev dømt ved Byretten, uden at offentligheden fik noget rigtigt at vide om, hvad han egentlig dømtes

¹⁸ Se også bevisfortegnelsen i KB 142/39.

¹⁹ Se anklageskriftet s. st.

²⁰ JM 1939/1166, notits 6.6.39.

²¹ UDL-sag 68418, rapport 26.6.39.

²² Retten fandt det ikke godtgjort at Pötzsch havde begået dokumentfalsk, men dømte ham for at have »sendt oplysninger i den hensigt at sætte fremmed militært efterretningsvæsen i stand til at virke på den danske stats område«. Det hedder videre: »Som følge af det anførte vil tiltalte være at anse efter lov 15de maj 1975 § 1, jfr. § 22 og lov nr. 85 af 31te marts 1938 § 1 samt efter Straffeloven § 105 med fængsel i 6 måneder, hvoraf 42 dage i medfør af Straffelovens § 86 anses for udstået./ I medfør af Straffelovens § 76 vil der være at træffe bestemmelse om, at tiltalte efter udstået straf bør udbringes af riget.« Udskrift af retsbogen i UM 13 Dan 22/9.

²³ 2.7.39.

²⁴ JM 1939/1166, Pötzsch til JM 28.7. og svar fra JM 29.7.39, hvorefter JM ikke kan gribe ind, »således som anklagemyndigheden er organiseret«.

for, fik i går dommen skærpet ved Østre Landsret, som heller ikke gav megen begrundelse.« Dertil kunne avisen oplyse: »Manden synes at være en tysk emigrant, der er gået i fremmed sold. Han vil, når han udvises, blive sendt via Esbjerg til belgisk havn.«²⁵ Det var alt sammen så forsigtigt og tyst som neutralitetspolitikken opfordrede til.

2.

Mens Pötzsch indledte afsoningen i Vridsløselille Statsfængsel, var Gestapo i fuld gang med at forberede en varm velkomst når han atter kom ud. Som anført havde man fulgt ham på klos hold i Belgien, og allerede i november, før udvisningskravet forelå, kunne hans illegale kontakt i Bremen, der nu opererede som Gestapo-agent, indberette at Pötzsch agtede sig til Danmark på en britisk mission for sammen med Richard Hansen at organisere en spionagecentral dér.²⁶ Senest i slutningen af marts 1939 havde man lokaliseret Pötzsch i København under navnet Morath og sendt ham en V-mand på halsen. Denne rapporterede den 19. april at have observeret Pötzsch på hotellet, da han modtog sin post: »Er war gut gekleidet und trug immer einen steifen schwarzen Hut«.²⁷ Agenten, der var af hunkøn, forsøgte uden held at få kontakt og konstaterede at Pötzsch »auf Grund seiner Antwerpener Erfahrungen« holdt sig fra kvinder. Af et brev til en søster, der i mellemtiden var blevet arresteret, fremgik det at Pötzsch påtænkte at forlade Danmark den 21. april med Frankrig, Belgien eller Tyskland som destination. Forbindelsen mellem Gestapo og chefen for det nyetablerede Sikkerhedspoliti Emil Strøbech var tæt, og det kan meget vel have været et tip fra Berlin der fik kriminalpolitiet til at slå til netop nu. I hver fald var Gestapo orienteret om arrestationen samme dag som denne fandt sted, den 27. april.²⁸

På det tidspunkt forfulgte Abwehr og Gestapo tre hovedspor i Danmark. Det ene var Wollweber. Her var der tidligt etableret et snævert samarbejde med Københavns Opdagelsespoliti og med gode resultater. Det var som anført dansk politiarbejde der havde sprængt gruppen i Frederikshavn, og det var opklaringen her der i sommeren 1938 gjorde

²⁵ 15.8.39. Arbejderbladet kaldte s.d. Pötzsch for »nazi-spion«, om det nu skyldtes almindelig uvidenhed eller ønsket om at holde afstand til sagen.

²⁶ Her og for det flg. mail fra Etienne Verhoeyen, Belgien, til Lone Rünitz 16.1.2005 med dokumenter fra Bundesarchiv og citater fra Geheimbericht der Stapo Bremen 11.11.38.

²⁷ S. st., Abwehrnebenstelle Wilhelmshafen til Abwehr, Berlin m.fl. 3. og 17.5.39.

²⁸ S. st. Iflg. Gestapo-rapporter af 19.10. og 11.11.38 var det tanken at P. kun skulle opholde sig kort tid i København for sammen med Richard Hansen at etablere en SIS-central dér (kopier fra Verhoeyen i min besiddelse).

det muligt at identificere organisationens hoved.²⁹ Nu håbede man ved hjælp af Strøbech og dennes lovede samarbejde med den tyske V-mand på stedet at få ram på Wollweber selv.³⁰ Med henblik på den videre udvikling af Pöttsch-sagen er det imidlertid vigtigt at bide mærke i at Gestapo – i det i øvrigt yderst fragmentarisk bevarede dokumentmateriale – ikke forbandt Pöttsch med Wollweber-sabotagerne.

Det andet spor var Richard Hansen.³¹ Hansen var som anført praktisk leder af Matteotti Komitéen i København. Men han var også chef for SOPADEs Grenzsekretariat Nord og havde herfra organiseret kontakterne til det socialdemokratiske netværk i Nordtyskland, indtil Gestapo knuste dette i 1935. Nu var han spion for englænderne. Richard hørte altså til de større fisk. Men han sad tæt på de førende danske socialdemokrater, herunder statsminister Stauning, og som man så det i Berlin, var beviserne imod ham ikke stærke nok til at Strøbech selv med den bedste vilje kunne få ham knaldet. Og så risikerede man i øvrigt at sætte den officielle forbindelse over styr, fordi en direkte henvendelse ville afsløre at Gestapo opererede på dansk grund. Måske kunne man ramme Richard Hansen via en af hans kurerer, lokomotivfører Lassen i Padborg, når denne aflagde besøg hos veninden i Flensborg. En anden mulighed var at belaste Hansen via Pöttsch.

Det tredje spor var Pöttsch selv. Her gjaldt det om at få fat på manden inden danskerne gav ham fri.³² To muligheder forelå, en legal med et udleveringskrav via de diplomatiske kanaler, eller en illegal, dvs. en bortførelse, organiseret af Gestapo, inden Pöttsch nåede at komme ud af landet. Man bedømte chancen for at danskerne ville udlevere Pöttsch, for ringe. Krigen mellem Tyskland og Frankrig-England var brudt ud den 1. september, og det måtte anses for lidet sandsynligt at den danske regering under disse forhold ville udlevere en britisk spion til Tyskland. Altså valgte Gestapo og Abwehr at satse på det andet alternativ. Den 28. oktober anmodede Gestapo via Auswärtiges Amt gesandten i København om at få oplyst tidspunktet for Pöttschs løsladelse. Man

²⁹ Borgersrud, s. 116 ff. For samarbejdet med Gestapo, se også Bjerrings rapport (som note 16) og JM 1938/996 samt korresp. i Rigspol. Afd. G. Inf. 25.255, kasse 11.

³⁰ Ref. af møde i Gestapo 3.11.39 (som note 26), hvor det hedder: »Strøbech hatte sich z. Zt. bereiterklärt, mit Hilfe unseres V-Mannes Wollweber dingfest zu machen.«

³¹ S. st. Dokumentet findes også i Carl Madsens arkiv, kapsel 52. For R. Hansen i øvrigt, se Kirchhoff og Rünitz, s. 78 f. Hertil Ludwig Eiber: »Richard Hansen, das Grenzsekretariat der SOPADE in Kopenhagen und die Verbindungen nach Hamburg«, i: Einhart Lorenz m.fl. (red.): Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950, Hamburg 1998.

³² For det flg., se Carl Madsen, s. 118 ff., der fremlægger det dokumentariske materiale i faksimile og brede citater. Dokumenterne findes med undtagelse af møderefer. 3.11.39 i Ausw. Amt pk. 233, RA.

havde via Strøbech fået den forkerte information at Pöttsch ville få eftergivet en del af sin straf og slippe ud allerede den 20. december. Det hastede altså med at få fælden sat op. Samtidig bad man om at få alle oplysninger om togtider til og skibsafgange fra Esbjerg. Måtte man regne med forsinkelser pga. vejret? Og hvad med Pöttsch i en sådan situation? Abwehr foreslog på et møde den 3. november at man kontaktede Strøbech herom. Men Gestapo var i syv sind. På den ene side mente man det ubetinget nødvendigt at få en personlig kontakt. På den anden side frygtede man for at Strøbech ville lugte lunt og afsløre planen. Konklusionen lød ubestemt: »Immerhin ist bei seiner bekannten gegnerischen Einstellung zu Pöttsch es nicht unbedingt ausgeschlossen, dass er uns eine offizielle Mitteilung gibt.«³³

I København arbejdede Gesandtskabet trevænt med opgaven og måtte rykkes flere gange. Måske var man ikke ubetinget begejstret for aktionen, opfordrede i hvert fald til største diskretion. Den 3. december beredte generalkonsulen i Esbjerg tilbage med de ønskede oplysninger. På grund af krigen var passagertrafikken over Esbjerg uregelmæssig eller ikke-eksisterende, og hvad angår toggangen måtte man regne med at Pöttsch ville blive bragt til havnen i bil. I alle tilfælde ville det være langt lettere at sende en mand ud af landet via København. Han advarede imod at tro på at man kunne styre sagen fra Berlin. Den måtte forberedes grundigt »an Ort und Stelle« – og lige fra det øjeblik da Pöttsch trådte ud af fængslets port.

Der udfoldede sig nu et spil i marken der var ligeså kulørt som en dårlig spionroman. Allerede før meddelelsen nåede frem fra København, var Gestapo gået i gang med at indkredse Pöttsch. Den 2. december blev den tyske flygtning og kommunistiske dissident Otto Piehl, der tidligere havde været leder af Emigranthjemmet på Rådhuspladsen, passet op af en V-mand, en udlandsdansker hyret af Gestapo i Hamburg, der med tilbud om penge, et falsk pas og straffrihed i Tyskland forsøgte at hverve Piehl som agent.³⁴ Han skulle finde ud af hvornår Pöttsch blev løsladt, og derpå skygge ham, eventuelt også i Sverige, hvortil man mente at han kunne blive udsendt. Piehl fik udleveret et foto af Pöttsch og en nærmere beskrivelse, af ham, bl.a. at han led af astma, »og når han anstrængte sig lidt pustede han som et pumpeværk«. Piehl indviede en kammerat i sagen, mødtes nok en gang med den ukendte og gik derpå til Strøbech og fortalte det hele. V-manden havde været amatøragtig nok til at opgive navn og adresse i København, så det var ikke svært for politiet at få fat i ham. Det ser ud til at man fra tysk

³³ Som note 26.

³⁴ JM 1939/2589, politirapport 7.12.39; hertil Rigsadv. 272/40.

side påtænker at kidnappe Pöttsch, når han løslades, meddelte Rigspolitichefen til Justitsministeriet den 8. december. »Sagen frembyder et typisk eksempel på udenlandske agents virksomhed her i landet.« En sådan spionage »er vel ikke direkte rettet mod den danske stat«, som det hedder et andet sted, »men rummer dog en betydelig fare for vor neutralitet i givet [fald]«. ³⁵

Nu satsede Gestapo ikke kun på Piehl, men etablerede også kontakt til andre, bl.a. til en gruppe der kaldte sig »Danske Aktive Nationalsocialister«, og hvis formål det var »med alle midler at bekæmpe jøderne og marxismen«. ³⁶ Gruppen bestod af flere kriminelle og blev ledet af den dansk-tyske dobbeltagent Carlis Hansen, der tidligere havde været involveret i bortførelse af en tysk emigrant og var blevet dømt herfor. ³⁷ Det lykkedes faktisk at få fat i den afgørende dato for løsladelsen, den 5. februar, gennem en korrump politibetjent på Frederiksberg. Og man lod det ikke blive derved, men sendte folk til Malmø for at afvente Pöttsch og bortføre ham til Tyskland. Det var alt sammen meget diletantisk, og netværket blev hurtigt revet op og i alt otte anholdt.

Gestapo-planen blev aldrig realiseret og kom derfor aldrig til at stå sin prøve. Men det skyldtes først og fremmest at tyskerne valgte at gå efter en formel diplomatisk udlevering af Pöttsch.

I begyndelsen af november 1939 skete der to spektakulære begivenheder i Tyskland som indirekte fik betydning for Pöttsch-sagens udvikling. Den 8. november fandt et sprængstofattentat sted mod Hitler i Bürgerbräukeller i München under partiets mindeappell for det fejlslagne »ølstuekup« i 1923. Flere blev dræbt og mange såret, men Hitler forlod bygningen forinden og undslap. Vi ved i dag at det var en ene-gænger der havde anbragt mordmaskinen. ³⁸ Men samtiden løb fuld af rygter om en større sammensværgelse. Tysklands fjender mente at der var tale om en provokation af SS. Den danske gesandt i Berlin, Herluf Zahle, skyndte sig i overensstemmelse med god diplomatisk tone at udtrykke sin »tiefe Empörung« til udenrigsminister v. Ribbentrop, men fandt det i øvrigt »fuldkommen gådefuldt, at en sådan eksplosion, der

³⁵ JM 1939/2585 samt 1938/996, skriv. til JM 24.11.39 i forbindelse med diskussion om etablering af det nye Sikkerhedspoliti under rigspolitichefens ressort.

³⁶ JM 1940/457, Kbh.'s Opdagelsespoliti, notitser 2. og 9.3.40; Rigsadv. 272/40. Se også Stevnsborg s. 179 f.

³⁷ Det drejer sig om den såkaldte Kuhlmann/Vogel-affære fra 1934, se Carl Madsen: Vi skrev loven, Kbh. 1967, s. 101 ff og Lone Rünitz: Af hensyn til konsekvenserne, Kbh. 2005, s. 77 ff.

³⁸ Se f. eks. Peter Hoffmann: Widerstand – Staatsstreich – Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler, München 1969, s. 304 ff; Anton Hoch: »Das Attentat auf Hitler im Bürgerbräukeller« i: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1969, s. 383 ff.

dog må forudsætte en stor personel og materiel forberedelse, kan finde sted, og at ikke en ganske naturlig grundig undersøgelse af lokaliteterne forinden dette sædvanemæssige mødes begyndelse er blevet foretaget.«³⁹ Heller ikke naziledelsen og den tyske propaganda troede på noget enmandsværk og satte hurtigt attentatet i forbindelse med det britiske Secret Service.⁴⁰ Her kom en anden episode såre belejligt til. Den 9. november, altså dagen efter attentatet i München, blev to britiske efterretningsofficerer, Stevens og Best, lokket i en Gestapo-fælde ved den hollandske grænseby Venlo og bortført til Tyskland.⁴¹ Under afhøringerne røbede de dele af SIS's arbejde i Holland og Belgien, og »Venlo-affæren« med dens afsløringer af britiske aktiviteter på hollandsk jord blev siden brugt som alibi for invasionen den 10. maj 1940. Her blev Pötzsch nu trukket ind som en hovedfigur i propagandaslaget mellem Berlin og London. Den 23. november udsendte DNB, dvs. Deutsche Nachrichten Bureau, en officiel meddelelse, hvori det hedder:

»I tiden fra november 1937 til november 1938 fandt der sabotagehandlinger sted på et antal skibe. En del af skibene blev ødelagt, og deres besætninger omkom. Ramt af disse sabotagehandlinger blev tyske, italienske og japanske skibe. De organer, der fra tysk side blev anvendt til at opklare forbrydelsen, fandt det påfaldende, at intet engelsk skib har været genstand for sabotagehandlinger. Kaptajn Stevens' udsagn og egne undersøgelser har nu godtgjort følgende:

Hovedmanden for disse skibssabotagehandlinger var den tyske emigrant Pötzsch. Bagmanden var den britiske Intelligence Service. Pötzsch blev efter opfordring af det tyske politi arresteret af et neutralt lands politi allerede i september 1938, mistænkt for disse sabotagehandlinger, men sat på fri fod kort tid senere, efter at britiske instanser havde grebet ind. Han blev den 29. juni 1939 af Københavns Byret idømt fængselsstraf for spionage til fordel for England ...«⁴²

³⁹ UM 2 J 38, med løbende indberetninger, se især 11.11.39.

⁴⁰ Se f. eks. Willi A. Boelcke (red.): *Kriegspropaganda 1939-1941. Geheime Ministerkonferenzen im Reichspropagandaministerium*, Stuttgart 1966, s. 222 ff; *Die Tagebücher von Joseph Goebbels, Band III*, München 1987.

⁴¹ C.A. MacDonald: »The Venlo Affair«, i: *European Studies Review*, 1979, 4, s. 443-64 og Bob Moore: »The Netherlands«, i: N. Wylie: *European Neutrals and Non-Belligerents during the Second World War*, Cambridge 2002, s. 80 f. S. Payne Best: *The Venlo Incident*, London 1950, nævner ikke Pötzsch og giver udtryk for at hele historien om at han og SIS skulle stå bag Elser og attentatet mod Hitler var fabrikeret af Gestapo uden hans medvirken og vidende.

⁴² Her efter *Nationaltidende* og *Berlingske Tidende* 24.11.39; for den tyske tekst, se f.eks. *Völkischer Beobachter* 25.11.39; se også UM 13 Dan 22/9, ges. London til UM 24.11. med Reuter-meddelelse i *Daily Telegraph* s. d.

I de følgende dage blev anklagerne udfoldet og konkretiseret af den ensrettede tyske presse. Hamburger Fremdenblatt udkom med en femspaltet forsideartikel under overskriften: »Schiffssabotage in englischem Auftrag – Haupttäter der deutsche Emigrant Pötzsch – Auftraggeber der britische Intelligence Service.«⁴³ Avisen omtalte brande og eksplosioner på i alt 15 skibe og nævnte flere ved navn. Således lastdamperen »Claus Böge« og luksuslinereren »Reliance«, hvis sidste anløbssted før attentatet havde været henholdsvis Oslo og København. Med henvisninger til Stevens udtalelser blev Pötzsch betegnet som en ganske særlig dygtig agent og i farlighed sidestillet med Hitler-dissidenten Gregor Strasser og attentatmanden i München, Georg Elser. Som det hedder i partiavisen Völkischer Beobachter: »Agent Pötzsch, Agent Strasser, Agent Elser, Höllenmaschinen auf deutschen Schiffen, das Attentat von München, das gleiche verruchte System, die gleiche teuflische Methode.«

Det var ikke rart for dansk diplomati at se de tyske aviser brodere over det faktum at Pötzsch efter tysk henstilling var blevet arresteret i »et neutralt land«, men efter indgriben fra engelske myndigheder og til »den største tyske forbløffelse« løsladt igen. Det neutrale land var, som vi har set Holland,⁴⁴ men det kunne lige så godt læses som Danmark, hvor Pötzsch nu sad bag tremmer. De danske nazisters avis, Fædrelandet, greb da også straks bolden under overskrifter som »Helvedes-maskiner i 15 skibe« – »Emigranter og spionage i Danmark« – »Secret Service« på spil i København« – »De nordiske lande nyt virkefelt for sabotører«. Artiklerne angreb »systemet Stauning« for at give husly til Pötzsch og andre emigranters »lyssky virksomhed« og opfordrede læserne til at melde mistænkelige personer til politiet.⁴⁵ Dette var en direkte udfordring til regeringens liggen-død-politik i neutralitetsanliggender, og Udenrigsministeriet anbefalede Sikkerhedspolitiet (under »den meget nidkære Strøbech«) at give Fædrelandet en afklapsning.⁴⁶

Men nu greb det tyske diplomati ind. Den 24. november sendte gesandten v. Renthe-Fink følgende telegram til Berlin: »Durch gestrige D.N.B. -Veröffentlichung im Falle X neue Lage. Bitte prüfen, ob Gesandtschaft wegen Anschläge auf deutsche Schiffe Auslieferungsantrag

⁴³ 24.11 og 26.11.39. Se også Völkischer Beobachter s.d.

⁴⁴ Sagen var særlig farlig for Holland, der netop i disse uger og måneder blev bombarderet med meldinger om den forestående tyske offensiv og gjorde alt for ikke at provokere. 22.12. 39 overrakte den hollandske gesandt i København UM et aide memoire med anmodning om oplysninger om Pötzsch. Det danske svar, der stillede samme spørgsmål til hollænderne, er dateret 18.1.40 (UM 13 Dan 22/9).

⁴⁵ Fædrelandet 26. og 28.11.39.

⁴⁶ UM 13 Dan 22/9, påtegning på avisudklip af 28.11.39

stellen kann und wie diese bejahenfalls zu begründen«. ⁴⁷ I Auswärtiges Amt gik retsafdelingen i gang med at støbe kuglerne, og den 2. december meldte Gesandtskabet sig i Udenrigsministeriet med anmodning om at Pöttsch som hovedmand bag talrige skibsattentater måtte blive taget i foreløbig forvaring efter udstået straf med henblik på en senere udlevering til Tyskland. Der ville fremkomme begæring herom. ⁴⁸ Indtil da havde sagen været en banal spionaffære, godt nok med udenrigspolitiske komplikationer, men først og fremmest et spørgsmål om hvorledes man efter dommen skulle få smidt Pöttsch ud. ⁴⁹ Nu var sagen pludselig blevet et dansk-tysk diplomatisk problem.

Kilderne tillader ikke en sikker bedømmelse af substansen i anklagerne mod Pöttsch, men det meste taler for at han var uskyldig i skibssabotagerne. Carl Madsen er ikke i tvivl om at hele det tyske presse-show alene havde som formål at fuppe danskerne til at udlevere Pöttsch. ⁵⁰ Men det er nu nok at gøre ham for stor en ære. Madsen fremhæver med rette at Pöttschs navn ikke blev relateret til skibssabotager under det førnævnte møde i Gestapo den 3. november, men kun til spionage. Hvilket stemmer med det faktum at tyskerne hverken fik overbevist hollænderne og belgierne eller, som vi senere skal se, det danske justits- og udenrigsministerium om at Pöttsch var skyldig. Madsen peger også på at de omtalte brande og eksplosioner blev udført af Wollwebers sabotører, og at Wollweber under de senere afhøringer i Stockholm ikke ville kendes ved Pöttsch. ⁵¹ Det omfattende svenske afhøringsmateriale fra

⁴⁷ A.A. pk. 233.

⁴⁸ UM 13 Dan 22/9, Notiz 3.12.39.

⁴⁹ JM 1939/1166, notits af Herfelt 2.12.39. Se også her dpt.chef Svendsens notits 30.11.39: »NB. Hvorledes bliver vi af med ham?«

⁵⁰ Flygtning 33, s. 122 ff. Nørgård vil mene (s. 132) at jagten på Pöttsch skyldte Gestapos ønske om at gøre ham tavs, inden han begyndte at plapre løs med at Best-Stevens-historien var fantasi og propaganda. Men teorien modsiges af det faktum at tyskerne viste stor interesse for Pöttsch længe før Venlo-affæren eksploderede. Den tyske historiker Dieter Nelles ser jagten på Pöttsch som et led i forberedelsen til en større proces efter krigen imod Den internationale Transportarbejder Føderation (ITF), der skulle afdække samarbejdet med SIS, og hvor Knüfken skulle være hovedvidne. Nelles (s. 252) bygger på en skrivelse fra Reichsjutitzministerium 21.8.41, hvorefter Pöttsch ikke vil blive overført fra Gestapo til retsmyndighederne pga. »des Zusammenhangs der ihm zur Last gelegten Taten mit anderen Verfahren von politischer Bedeutung«. Den belgiske historiker Verhoeyen mener tilsvarende med henvisning til interne Gestapo-dokumenter at tyskerne først konstruerede forbindelsen mellem Pöttsch og skibssabotagerne da man skulle bruge ham i kampagnen mod SIS (se note 7), men Pöttsch var mistænkt som »bombemand« allerede fra sommeren 1938 (se ovenfor).

⁵¹ Det kan tilføjes at det danske politi, der modsat kronjuristerne og diplomaterne stode på Gestapos dokumentation (se videre nedenfor), henviste til at bomben om bord på skibet »Hestia«, som Pöttsch skulle have anbragt i Antwerpen havn, var af samme konstruktion som de brandmaskiner der blev benyttet mod andre skibe. Da vi i dag ved at

1941 der er bevaret i PET's arkiver, støtter dette synspunkt.⁵² Den norske historiker Lars Borgersrud, der har disputeret om Wollweber-organisationen i Norge, kan heller ikke påvise nogen forbindelse til Pöttsch og beskriver hvorledes den pludselige vending af sabotagesagen fra at være et kommunistisk til at fremstå som et britisk initiativ – formentlig som en følge af Hitler-Stalin-pagten – satte de nordiske politietater ganske af sporet.⁵³ Det er også påfaldende at Gestapo ganske synes at have mistet interessen for Pöttsch som sabotør efter at denne var blevet udleveret – i modsætning til den stærke fokusering på Wollwebers second-in-command Josef Schaap, der blev arresteret og udvist af Danmark i august 1940⁵⁴ – og hvis skæbne jeg siden kort skal berøre. Heller ikke i den danske del af Wollweber-undersøgelsen, den såkaldte Richard Jensen-sag, der efter tysk pres og med Gestapo som *sleeping partner* indledtes i begyndelsen af 1941, spiller Pöttsch nogen som helst aktiv rolle.⁵⁵ Hvilket naturligvis alt sammen ikke siger noget afgørende om hvad Gestapo faktisk vidste eller troede at vide om Pöttsch i 1938/39.

En del tyder imidlertid på at tyskerne – som i øvrigt også belgierne og franskmændene – *mistænkte* Pöttsch for at være »bombemand« uden at kunne føre noget afgørende bevis. Som anført var navnet oppe og vende på politikonferencen i efteråret 1938, og det figurerede på den liste som fremsendtes til København ved årsskiftet 1939, dvs. flere måneder

disse sabotager blev udført af Wollweber-folk, er dette en frikendelse af Pöttsch som attentatmand. Det bemærkes at Tyskland i april 1940 krævede Pöttschs medspiller i Antwerpen Hermann Knüfken udleveret fra Sverige med samme anklager for skibssabotage og med samme tynde dokumentation. Efter stærkt pres fra det britiske gesandtskab blev kravet afvist, se Nelles, s. 325 f.

⁵² Rigspol. Afd. G. Inf. 25.255, ks. 5: Rapporter oversat til dansk s. 1- 432. Dansk politi afhørte Wollweber i Stockholm sept. 1941 med 79 spørgsmål, men uden at drøfte Pöttsch (ks. 9 og 10).

⁵³ Anf. arb., s. 182 f. For vendingen, se også Stevnsborg, s. 325, der henviser til en meddelelse fra den franske efterretningstjeneste i jan. 1940. Se nu den detaljerede dokumentation for den strategiske omlægning i redegørelsen fra Sureté Nationale 15.11.39 (som note 10).

⁵⁴ En oversættelse af en tysk rapport 23.3.41 giver Schaap og en hjælper skylden for attentatet på den japanske damper »Tajima Maru«, mens en rapport fra Geheime Staatspolizeileitstelle Hamburg 2.9.40 ikke kender attentatmændene bag sabotagen på »Hestia« og »Feronia« (Rigspol. Afd. G. Inf. 25.255, ks. 4 og 12 med stort tysk afhøringsmateriale). Det var attentaterne mod disse tre skibe Tyskland beskyldtes Pöttsch for at stå bag i udleveringsbegæringen den 28. december 1939 (se nedenfor).

⁵⁵ Se generelt Rigspol. Afd. G. Inf. 25.255 vedr. Wollweber. Sagen er velordnet og gennemregistreret på personer, adresser, fremgangsmåder og saboterede skibe. Et såkaldt arbejdskartotek findes i ks. 6 og 7; hertil en række afskrifter fra Fremmedpolitiet og Rigsregistraturen. Pöttsch findes anført, men ikke med andre oplysninger end de allerede nævnte samt en beskrivelse af forløbet i 1939.

inden Pöttsch blev et dansk-tysk problem. Gestapo stod under et kraftigt pres for at udvise resultater. »Den usynlige krig« (Erik Nørgaard) mod Komintern blev opfattet som imødegåelse af en alvorlig trussel imod et af Tysklands bløde punkter i en væbnet konflikt med England, nemlig skibsfarten. Wollweber-organisationen i Holland og Belgien og Danmark var nok blevet sprængt, men man kendte intet til grupperne i Norge og Sverige og i det baltiske rum. Vi ved i dag at aktiviteterne blev standset med udgangen af 1938 pga. tekniske, organisatoriske og politiske problemer.⁵⁶ Men for Gestapo var krigen fortsat i gang og langt fra vundet. Pöttsch var en gammel og velkendt modstander af regimet med fingrene nede i mange illegale aktiviteter og med basis i det militante miljø der rekrutterede skibssabotørerne. Så hvorfor ikke tro at han selv hørte til blandt terroristerne? Dette vil forklare de store anstrengelser Gestapo udfoldede for at føre ham til Tyskland, hvor man betjente sig af ganske andre midler end i demokratierne når det gjaldt om at få fanger til at tale. Beskyldningerne mod Pöttsch var altså efter denne antagelse ikke opfundet til lejligheden og ikke bluff, om end de manglede i beviskraft og substans. Derimod virker Pöttschs rolle i pressekampagnen stærkt manipuleret, og han gled da også hurtigt ud igen. Her var han kun en bifigur i det store propagandanummer, der skulle varme op til angrebet på Holland-Belgien og Frankrig, besluttet til den 19. november, men løbende udskudt pga. tåge og regn.

Nu er hele denne diskussion sekundær i forhold til vores problemstilling. Afgørende er at det danske politi troede på de tyske anklager, og at diplomaterne og kronjuristerne nok kunne have deres store tvivl, men at denne tvivl aldrig fik afgørende betydning for resultatet.

3.

I første omgang valgte Udenrigsministeriet at trænere sagen indtil den formelle begæring forelå. Gesandtskaberne i London og Berlin blev orienteret og Justitsministeriet og politiet koblet på.⁵⁷ Rigspolitichefen mente at det ville være svært at udlevere til Tyskland »efter princippet om politiske flygtninge«, da Pöttsch i så fald »antagelig ville være færdig«.⁵⁸ Belgierne ville næppe modtage ham, eller de ville alternativt sende ham videre til Storbritannien, og en udvisning hertil ville være »urimelig«. Derfor anbefalede han at man tog Pöttsch i forvaring indtil krigens ophør, hvilket kunne ske i henhold til Fremmedlovens

⁵⁶ Borgersrud, s. 133 ff.

⁵⁷ UM 13 Dan 22/9, UM til ges. London og Berlin 6.12 samt UM til JM 6.12.39.

⁵⁸ S. st., notits i UM 2.12.39.

§ 14.⁵⁹ I Justitsministeriet konstaterede man at der ikke eksisterede nogen udleveringstraktat med Tyskland, og at der altså fandtes et smut-hul hvis man valgte ikke at udlevere. Men at det på den anden side næppe ville være muligt at undgå en udlevering under påberåbelse af at det drejede sig om en politisk forbrydelse. Hvad angår Pötzschs fortsatte forvaring efter straffens afsoning, måtte man afvente at tyskerne mødte op med en begrundelse af de begåede forbrydelser og en domstolskendelse om anholdelse og fængsling.⁶⁰ Fra Berlin spurgte Zahle kritisk til retsgrundlaget for den tyske begæring, når Pötzsch nu var »ausgebürgert«, dvs. statsløs.⁶¹ »Om hans videre skæbne her behøver jeg vel ikke at udtale mig.« Zahle var udenrigsminister Munchs vigtigste sparringpartner blandt missionscheferne i udlandet, og han sad på den centrale post. Hans budskab gjorde derfor indtryk, som jeg siden skal vende tilbage til.

Efter en pause på over tre uger meldte Tyskland sig den 28. december med den formelle udleveringsbegæring i form af en verbalnote og en tilhørende fængslingskendelse (»Haftbefehl«) fra landsretten i Bremen. Tager vi afsæt i avisskriverierne, var anklagen nu indskrænket til at Pötzsch skulle have øvet sprængstof- og brandattentater på et japansk og to tyske skibe i 1938 ved personligt at have bragt bomberne om bord i henholdsvis Antwerpen, Bremen og Göteborg og ved at have ansporet til andre forbrydelser. Det drejede sig om særligt farlige tilfælde, der havde bragt menneskeliv og transportmidler i fare, og som stod til den hårdeste straf.⁶² At kendelsen kom fra landsretten i Bremen og ikke fra Folkedomstolen (»Volksgerichtshof«), var ingen tilfældighed, men et trick for ikke at vække danskernes mistanke, som det fremgår af en notits i Auswärtiges Amt. Om Danmark faktisk ville udlevere, fandt man dog fortsat usikkert.⁶³

Den tyske note igangsatte en kraftig aktivitet på Slotsholmen. I første omgang bekræftede man beslutningen om at beholde Pötzsch i forva-

⁵⁹ Det hedder her: »I de tilfælde, hvor det i medfør af denne lov nægtes nogen at opholde sig her i landet, kan den pågældende undergives politiets tilsyn og bevogtning, indtil bortsendelsen kan finde sted.«

⁶⁰ JM 1939/1166, notitser 2.12.39 ff.

⁶¹ UM 13 Dan 22/9, ges. Berlin til UM 8.12.39.

⁶² UM 13 Dan 22/9; fængslingskendelsen er attesteret i Ausw. Amt 14.12.39. Retten påberåbte sig Straffeloven om bl.a. forbrydelser imod skibsfartens sikkerhed og en lov fra 1884 om forbryderisk og almenfarlig brug af sprængstoffer. I Udenrigsministeriet bemærkede man at tyskerne ikke henholdt sig til den senere lov af 4. april 1933. »Gesetz zur Abwehr politischer Gewalttaten«, formentlig fordi denne ved at definere sit genstandsområde som politisk ville forsyne den danske side med et argument imod en udlevering (s. st., ref. 27.1.40).

⁶³ A.A. pk. 233, notits 12.12.39.

ring efter straffetidens udløb. Det var oppe og vende om domstolene skulle indenom, men kronjuristerne resolverede at dette ikke var nødvendigt, og Fængsels- og Politidirektøren fik besked om at sikre at fangen ikke slap fri.⁶⁴ Derefter kunne man tage hul på kardinalspørgsmålet om udleveringen. Her lader tre positioner sig udskille:

Københavns Politi, dvs. politidirektør Stamm og chefen for Opdagelsespolitiet Eivind Larsen, der under besættelsen skulle blive en af samarbejdspolitikens nøglefigurer, ønskede Pöttsch udleveret og vægrede sig ved at »opbevare« ham for resten af krigen. Anklagemyndigheden var af samme mening. Som omtalt var politiet allerede et år tidligere blev præsenteret for Pöttsch som terrorist, og når det gjaldt sabotører, var der ingen grund til større sentimentalitet, som det blev udtrykt af Rigsadvokaten.⁶⁵ Eller, som det lød fra opdagerchefen, manden var »en ondartet person, som ikke fortjente at man af humane grunde gjorde undtagelser for hans skyld«. ⁶⁶ Også politikommissær Bjerring erklærede at han med sindsro så Pöttsch udleveret, hvis bare juraen holdt. I Udenrigsministeriet måtte han ganske vist vedgå at politiet ikke vidste andet om sabotagerne end det tyskerne havde meddelt, men han så ingen grund til at tro »at de tyske oplysninger ikke skulle være rigtige«. ⁶⁷ Fra det belgiske politi overtog man vurderingen af Pöttsch som »en virkelig bandit«, der var så meget desto farligere, »som han er meget dygtig til at skjule sin sande virksomhed«. ⁶⁸ At han skulle være dømt for tyveri i Tyskland, og at han i lang periode havde stået i Gestapos sold, »til hvilken han sendte de oplysninger, som var indsamlet under hans provokationer« – bedrede naturligvis ikke på karakteren. Fra kriminalpolitiet i Paris forelå et exposé der uden at gå i detaljer udpegede Pöttsch som leder af den ene af de i alt tre terrorgrupper man mente stod bag skibsattentaterne. ⁶⁹ Franskmændene hævdede at Pöttsch som fører for det revolutionære socialistparti i Antwerpen arbejdede for den proletariske verdensrevolution, og at sabotagerne var et led i denne plan. Vi ser at billedet af vaneforbryderen i de belgiske politiannaler hos franskmændene var udskiftet med portrættet af den ideologiske fanatiker. Om det danske politi købte denne metamorfose, kan ikke ses af akterne.

⁶⁴ JM 1939/1166 med løbende notitser; JM til Politidirektøren 13.1.40.

⁶⁵ RA 523/39, ref. 21.1.40.

⁶⁶ UM 13 Dan 22/9, notits i UM 12.1.40.

⁶⁷ S. st., referat i UM 27.1.40.

⁶⁸ S. st., Direktionen for Sureté Publique 8.7.39, oversendt af Eivind Larsen til UM 12.1.40.

⁶⁹ S. st., Inspection générale des Services de Police Criminelle 15.11.39, dvs. dateret før den tyske avis-kampagne brød løs. Den fulde rapport i dansk oversættelse findes i Rigs-pol. Afd. G. Inf. 25.255, ks. 5.

Også *Justitsministeriet* var stemt for at udlevere, men under visse forudsætninger, og man rejste samtidig en række ubehagelige spørgsmål.⁷⁰ Der var enighed om at sabotage ikke kunne anses for en *politisk* forbrydelse, og altså ikke var beskyttet af asylretten – men at det i øvrigt var Danmark der efter international lov definerede hvad der var politisk eller ej. Endvidere var der enighed om at Pötzsch var en bandit, som man ikke behøvede at tage særlige hensyn til. Som nævnt lod hverken Rigspolitichefen eller Berliner-gesandten nogen tvivl om hvad der ventede Pötzsch i Tyskland. Men afgørende var her de danske interesser, eller som det blev formuleret: Pötzsch havde taget meget store risici, og Danmark kunne ikke udsætte sig for store ubehageligheder af hensyn til ham. For kronjuristerne var spørgsmålet fortsat om man kunne nægte at udlevere med henvisning til at Danmark ikke havde nogen udleveringstraktat med Tyskland. Eller om man kunne påkalde sig det såkaldte gensidighedsprincip, hvorefter Danmark ikke tidligere havde forlangt sabotører udleveret og derfor heller ikke var forpligtet til at gøre gengæld. Eller om man kunne nægte at udlevere hvis manden stod til dødsstraf i Tyskland. Og var den tyske begæring begrundet nok? Man havde sine meget stærke tvivl. At Holland og Belgien ikke aktionerede mod Pötzsch i 1938, tydede på at bevisførelsen var nok så tynd. Ganske vist regnede opdagerchefen ikke med hollænderne, der var kendt for at sabotere det internationale politisamarbejde mod terroristerne.⁷¹ Men juristerne turde ikke afvise at anklagen for skibssabotage var et påskud, eller at mistanken alene byggede på en formodning om at Pötzsch »efter sin almindelige karakter var moden til en særlig vigtig opgave i den terroristiske organisation«. Og var det da op til de danske myndigheder at lade beviserne prøve ved domstolene? Svaret lød meget bekvemt at Danmark i henhold til de indgåede traktater ikke var forpligtiget hertil. Sammenfattende hed det, at selvom der ikke var formel pligt til at udlevere, ville man stå sig ved at »handle rent juridisk«, dvs. følge den almindelig juridiske praksis. Det ville også gøre det lettere at afvise kritikken.

Men én ting var at juraen pegede på at udlevere, en ganske anden var det *politiske*, om dette faktisk burde ske. Det springende punkt var dommen for spionage.⁷² For som kontorchef Herfelt udtrykte det, hvis der ikke havde været krig, og hvis ikke Pötzsch var blevet dømt for spionage, havde der ikke været tvivl om at udleveringskravet burde imødekommes. Før krigen havde man ledt efter et land man kunne ekspedere

⁷⁰ JM 1939/1166, notitser 5.1.40 ff.

⁷¹ UM 13 Dan 22/9, notits i UM 20.2.40.

⁷² JM 1939/1166, notitser 1.2.40 ff.

Pöttsch til, og håbet på at hans arbejdsgiver, SIS, ville hjælpe. Efter krigsudbruddet og umiddelbart før tyskerne meldte sig på scenen, turde man ikke sende ham til England fordi det kunne opfattes som ikke-neutralt i forhold til Tyskland. Nu kunne en udlevering til Tyskland ses som en ikke-neutral handling rettet mod England. Og hvad hvis tyskerne brugte retssagen til at procedere mod englænderne som et led i propagandakrigen? Det kunne bringe Danmark i en meget ubehagelig fokus. Og ikke mindre ubehageligt ville det være om tyskerne – f.eks. ved at stille en mildere dom i udsigt – fik Pöttsch til at snakke løs om den britiske efterretningstjeneste. Det kunne bringe Danmark slempt i fedtefadet som tysk medspiller. Og kunne man risikere at tyskerne tog spionagesagen op igen og dømte Pöttsch til døden – hvad han måske ellers ikke var blevet uden processen i Danmark? I hvert fald måtte man gøre en udlevering betinget af at Tyskland under en retssag ville holde sig til de tre skibssabotager alene og ikke rejse spionsigtelsen på ny. Derfor måtte man også nægte at aflevere beviserne herfra – hvad tyskerne ellers havde krævet.

En mulighed for at komme ud af klemmen var at bede om mere dokumentation og så retsforfølge Pöttsch i Danmark. Men her ville det ikke være rart at have Tyskland, dvs. Gestapo, som anklager i kulissen. Måske kunne man betinge sig at en proces i Tyskland ikke førtes som et propagandanummer. Men dette var ikke særligt realistisk, hverken at stille kravet eller få tyskerne til at godtage det. Så var det bedre at beholde Pöttsch i forvaring og først udlevere ham, når krigen var forbi, det forslag Rigspolitichefen havde lanceret i starten. Men denne løsning ramte ikke sagens kerne og var næppe heller i tysk interesse. Alt i alt var der altså nok af neutralitetspolitiske hensyn at tage vare på. Og dette var ikke justitsministerens, men udenrigsministerens bord. I begyndelsen af februar, efter en rykker fra afdelingschefen i Udenrigsministeriet, og to dage efter at Pöttsch skulle være løsladt, besluttedes det at sende bolden tilbage til diplomaterne, alternativt at anbefale en udlevering – »uanset at der ikke foreligger bevis for de P. påsigtede forbrydelser«. ⁷³

Også *diplomaterne* nærrede mistro til den tyske dokumentation. »Det bør formentlig på en eller anden måde sandsynliggøres, at P. virkelig har begået de påståede forbrydelser, og at disse ikke er opfundne af tyskerne for at begrunde udleveringskravet,« noterer kontorchefen den 12. januar. ⁷⁴ Da det ikke var særligt opportunt at give udtryk for denne mistillid over for de tyske myndigheder, valgte man at kontakte Haag og

⁷³ UM 13 Dan 22/9, påtegning af 3.2. på referat 27.1.40; JM 1939/1166, notitser 6. og 7.2.40.

⁷⁴ S. st., referat 12.1.40.

Bruxelles for at høre nærmere om Pötzschs meritter.⁷⁵ Hollænderne kunne dementere at Tyskland havde krævet Pötzsch udleveret, noget formelt krav forelå aldrig, derimod et pres for at få Pötzsch sat fast. Men anklagen havde ikke været godt nok funderet, og Pötzsch var blevet udvist til Belgien i stedet. Belgierne, på deres side, havde kun ondt at sige om Pötzsch. Men måtte samtidig konstatere at undersøgelserne omkring den tyske damper, »Hestia«, som Pötzsch skulle have anbragt en brandmaskine i da skibet lå i Antwerpen, ikke havde ført til noget positivt resultat. Formentlig pga. et gesandtskifte nåede informationerne fra Bruxelles så sent frem at de ikke kunne influere på beslutningsgangen. Men de støttede i hvert fald ikke den tyske anklage for sabotage.⁷⁶

Ellers var Udenrigsministeriet enig med politiet og kronjuristerne i at Pötzsch ikke var nogen »ønskelig« person, og man lagde heller ikke skjul på at Danmark og Tyskland havde en fælles interesse i henholdsvis at komme af med og få fat i ham. Man mente heller ikke at det at manden var statsløs, gjorde nogen forskel – selvom man nok kunne filosofere over det »utiltalende« i at Tyskland først gjorde en medborger statsløs og dermed nægtede ham sin beskyttelse – og så siden gjorde ham ansvarlig for lovovertrædelser.⁷⁷ Derimod var diplomaterne mindre sikre end kronjuristerne på om Pötzsch ikke kunne påkalde sig spionagen som en politisk forbrydelse, og at der netop sammen med sabotagen kunne være tale om en »blandet politisk forbrydelse«, hvorefter der ikke efter sædvane kunne kræves udlevering.

Omvendt kunne der henvises til at den folkeretslige praksis var blevet søgt modificeret i kampen mod terrorismen, bl.a. af Folkeforbundet og af andre internationale institutioner, der påbød udlevering når det drejede sig om politiske terrorister. Men den såkaldte Terroristkonvention fra 1937, der skulle sikre »international gensidig hjælp til forebyggelse og bekæmpelse af terrorisme«, var aldrig trådt i kraft, fordi et flertal af lande havde erklæret sig imod, netop med henvisning til at den betød en underminering af asylretten.⁷⁸ Flygtningenes organisationer

⁷⁵ S. st., UM til ges. Haag 18.1. og rykker 6.2. samt ges. Haag til UM 12.2. med rapporter fra hollandske politimyndigheder (der findes i JM 1939/1166); UM til ges. Bruxelles 4.3. og ges. Bruxelles til UM 9.3.40 med rapport fra det belg. Statspoliti.

⁷⁶ Sabotagerne mod de tre skibe som Pötzsch skulle have stået for, nemlig de tyske »Hestia« og »Feronia« og det japanske »Tajima Maru«, tilskriver forskningen i dag Wollweber-organisationen, se Borgersrud: Wollweber-organisasjonen i Norge, 1997, s. 735.

⁷⁷ UM 13 Dan 22/9, koncept u. d.

⁷⁸ Anledningen til den internationale terroristkonvention af 16. november 1937 var mordet på den jugoslaviske konge og den franske udenrigsminister i Marseille oktober 1934. På initiativ af den franske regering tog Folkeforbundet sagen op i december s.å.,

erklærede konventionen for Hitlers forsøg på at knuse modstanden i eksilet. De talte om den reaktionære politiånd der havde behersket den indkaldte konference i Genève, og lancerede en kraftig kampagne for at forhindre at traktaten blev gældende lov. I Danmark anbefalede den udfarende kraft, Justitsministeriet – med henvisning til asylretten og med opbakning fra Rigsadvokaten og Rigspolitichefen – at man undlod at ratificere og på god dansk vis afventede hvad de andre lande måtte gøre. Det viste sig at alle de små randstater til Tyskland – og hertil også Norge og Sverige – forholdt sig afvisende. Det samme gjorde Storbritannien og Sovjetunionen, så de internationale frontstillinger, eller hvad man i Justitsministeriet eufemistisk kaldte »de dybtgående modsætninger mellem de konstitutionelle forhold«, tegner sig klart nok.

Danmark var med andre ord ikke bundet af Konventionen. Men den meget brede definition på terroristisk virksomhed – som bl.a. kunne omfatte politiske demonstrationer – udfordrede asylretten og satte en standard for praksis, der virkede afsmittende på behandlingen af de politiske flygtninge og deres retssikkerhed.

Altså lød konklusionen i Udenrigsministeriet at både et ja og et nej til det tyske udleveringskrav kunne begrundes. Overvejelserne indtil midten af januar opsummeres illustrativt i det fortrolige brev som afdelingschefen Bent Falkenstjerne den 12. afleverede til Zahle under et af dennes tjenstlige besøg i København.⁷⁹ Det bemærkes at brevets første afsnit var et svar på gesandtens spørgsmål om de statsløse og Tysklands krav på at få dem tilbage, fremsat med kurerpost den 8. december 1939:

og efter et langvarigt udvalgsarbejde og to høringsrunder, der medførte en stærk revision af det oprindelige forslag, herunder af udleveringsdelen, indkaldtes medlemmer og ikke-medlemmer til en konference i Genève 1.-16.11.37 for at beslutte om to konventioner, den ene om forebyggelse og bekæmpelse af international terrorisme og den anden om oprettelse af en international kriminaldomstol i Haag. I alt 35 stater tilmeldte sig, men Tyskland og Italien deltog ikke. Kun et mindretal, nemlig i alt 13 stater, ratificerede. Flertallet opfattede den gensidige hjælp til bekæmpelse af den internationale terrorisme som et alt for vidtgående indgreb i suveræniteten, der ville kræve vigtige lovændringer eller var uden aktualitet. For den danske regering, der fra starten ytrede skepsis, blev det retningsgivende at hverken Storbritannien eller Norge og Sverige skrev under, og 15.4.39 henstillede JM til UM at man satte sagen i bero. En vigtig anstødssten ud over asylretten var usikkerheden om hvilke lande der ville ende med at godkende konventionen, altså hvilke stater Danmark kunne komme i båd med. Skræks scenariet var den situation hvor man kunne risikere at måtte udlevere til Sovjet, men ikke til Tyskland – eller omvendt. Hele forløbet blev dog lettet derved at ingen troede på at konventionen nogensinde ville blive realiseret (se UM 5 B 31 og JM 1935/173 med de meget oplysende løbende notitser og de forskellige udkast til traktaten). Konventionen er aftrykt i Robert A. Friedlander: *Terrorism. Documents of International and Local Control* vol. 1, N.Y. 1979, s. 253 ff.

⁷⁹ UM 13 Dan 22/9 med koncept og påtegninger.

»Kære hr. kammerherre,

Idet jeg takker Dem for Deres venlige brev af 8. f. m., tillader jeg mig at meddele, at der ikke er taget stilling til spørgsmålet om udlevering af Pöttsch til Tyskland.

Ved dommen er det bestemt, at han efter udstået straffetid vil være at udbringe af Riget. Under almindelige forhold ville dette betyde, at han efter straffetidens udløb ville blive »hensat til foranstaltning«, såfremt det var nødvendigt at bringe ham ud ved politiets hjælp, men at han i øvrigt kunne rejse, hvorhen han vil, når blot politiet havde sikkerhed for, at han rejste ud af landet.

Efter den teori, at et land er pligtigt til at modtage sine statsborgere men også sine tidligere statsborgere, så længe de ikke har opnået statsborgerret i et andet land, skulle Tyskland være pligtigt til at modtage Pöttsch. Noget andet er, at man måske af humane grunde ikke ville udbringe ham til Tyskland, og i øvrigt regnes der vel i vor tid ikke meget med den praktiske betydning af denne teori.

I det foreliggende tilfælde mødes de danske myndigheders ønske om at komme af med Pöttsch nu med de tyske myndigheders ønske om at komme i besiddelse af ham. Hvis de tyske myndigheder principielt nægter at modtage tidligere tyske statsborgere, de selv har »ausgebürgert«, kunne det synes urimeligt i det enkelte tilfælde at stille krav om, at en person, som er »ausgebürgert«, udleveres til Tyskland, men dette synspunkt har næppe tilstrækkelig juridisk relevans. Efter dansk praksis udleveres ikke blot statsborgere i det land, af hvilket udleveringsbegæringen fremsættes, men også statsborgere i en tredje stat. Konsekvensen heraf må formentlig være, at man udleverer også statsløse personer.

Endvidere er det i den foreliggende sag et spørgsmål, om de forbrydelser, Pöttsch fra tysk side sigtes for, hører til den gruppe af forbrydelser, for hvilken udlevering kan ske.

Vi har netop i disse dage modtaget den egentlige udleveringsbegæring, hvori sigtelserne mod Pöttsch er således beskrevet:⁸⁰

.....

.....

⁸⁰ Der citeres i det følgende – udeladte – stykke fra den tyske tekst med fremstilling af de tre skibsattentater samt de tyske straffebestemmelser herfor.

Der foreligger formentlig en »blandet politisk forbrydelse«, hvorefter udlevering efter den traditionelle opfattelse ikke skulle kunne kræves. Ønskeligheden af at modvirke terrorisme har imidlertid – navnlig efter kongemordet i Marseille – medført en revision af denne opfattelse. Et udtryk herfor er den på Folkeforbundets initiativ udarbejdede Konvention af 16. november 1937, ligesom spørgsmålet også var til behandling på kriminalistkongressen i København 1935

Muligvis ligger sagen således, at både en imødekommelse og en nægtelse af den tyske regerings ønske vil kunne begrundes. Sagen overvejes i Justitsministeriet, hvis svar vi afventer.

Venlig hilsen
Deres hengivne
Bent Falkenstjerne«

To hensyn stod da tilbage. Det ene var det menneskelige, som talte med en vis vægt efter at Zahle havde fremmanet konsekvenserne af en udlevering.⁸¹ Det tyske pres, udøvet gennem gesandtskabet og politiet, og demonstreret via bladkampagnen, syntes at vise at Pötzsch var en farlig modstander, som Tyskland ville gøre meget for at få fat i.⁸² Oplysninger om at Gestapofolk var på gaden i København for at gribe manden når han slap fri,⁸³ gjorde ondt værre. Ingen indviede kunne være i tvivl om at Pötzsch stod til dødsdom i Tyskland.

Det andet hensyn var neutralitetssynspunktet, her taget i sin strikte betydning: ikke til den ene krigsførende magt at udlevere en person som har spioneret til fordel for den anden, og som derfor bærer på oplysninger der kan få betydning – militært eller politisk – under krigen. Man ledte ganske vist forgæves efter udtalelser og fortilfælde i den juridiske litteratur. Men det blev neutralitetshensynet der bar igennem som det tvingende argument.

Den 20. februar rykkede både departementschef Svendsen i Justitsministeriet og politiinspektør Eivind Larsen for et svar – sidstnævnte

⁸¹ I et første koncept af brevet til Zahle 12.1.40 hedder det direkte: »I øvrigt fremkalder Deres brev fra min side det spørgsmål, om De efter Deres kendskab til forholdene ville anbefale, at man modsatte sig udleveringen«. Sætningen kom ikke med i den endelige version.

⁸² Synspunktet at Pötzsch var en vigtig mand for SIS, blev i JM imødegået med det argument, at »Karl« i så tilfælde ikke – som refereret af Pötzsch til politiet – ville have truet med at holde betalingen tilbage, hvis denne ikke rapporterede fra Danmark som aftalt. Se JM 1939/1166, notits 19.2.40.

⁸³ S. st., notits 20.2.40.

med et nyt pres for at få Pötzsch ud.⁸⁴ Denne var gået i sultestrejke, så det hastede med en afgørelse. Endelig den 8. marts faldt så embedsværkets beslutning, da chefen for den politisk-juridiske afdeling Nils Svenningsen indstillede til udenrigsminister Munch at man »overfor Justitsministeriet anbefaler – og eventuelt med dette aftaler – at vi nægter udlevering med neutralitetsbetragtningen som motivering, idet vi samtidig lover at beholde Pötzsch i fængsel – som en slags interneret – så længe krigen varer.«⁸⁵

4.

Mens embedsmændene snakkede og skrev, sad Pötzsch i Vridsløselille og afventede sin skæbne. Fra danske aviser havde han kendskab til den tyske pressekampagne. Han vidste at han efter dommen ville blive udvist, og måtte frygte at dette ville ske til Tyskland. Pötzsch var sømand og havde ført et hårdt liv blandt proletarer og revolutionære. De fotografier vi har bevaret, viser en tætbygget og lavstammet person med et barsk ansigt. Hans holdning og gang er som en bokser, hedder det i de franske politiannaler.⁸⁶ Og det var ikke ment som nogen anbefaling. Med sine 47 år var Pötzsch endnu i sin bedste alder, men meget tyder på at han var nedslidt både fysisk og psykisk. Siden 1933 havde han været på permanent flugt fra myndighederne, først det tyske, så det franske, så det belgiske og hollandske politi, og senest det danske. Igennem syv år havde han levet i en verden af forræderi og konspiration. Set fascismen gå fra sejr til sejr, og demokratierne tabe slag efter slag. Han var blevet kastet fra det ene land til det andet, havde i 1938/39 siddet i fængsel fire gange og var i december 1938 så tæt på at blive grebet af Gestapo som nogen sinde. I København i maj erklærede han til politiet at de mange fængslinger havde ødelagt hans helbred.⁸⁷ Nu sad han i enecelle på ottende måned uden at vide om han var købt eller solgt.

Den 2. februar, tre dage før straffetiden udløb, blev uvisheden brudt, da Bjerring mødte op i Vridsløselille for at afhøre Pötzsch om de tre skibsattentater. Det skete efter anmodning fra Justitsministeriet som et led i bestræbelserne på at afprøve substansen i de tyske anklager.⁸⁸

⁸⁴ S. st.

⁸⁵ S. st., referat 8.3.40 med Svenningsens påtegning s.d. En skrivelse til JM (s. st.) med et tilsvarende indhold, forsynet med overskriften »haster meget« lå klar 27.2.40, men blev aldrig afsendt, jf. påtegningen »Beror foreløbig«.

⁸⁶ S. st., signalement og fotografier i exposé 15.11.39; se også UDL-sag 68418.

⁸⁷ UM 13 Dan 22/9, politirapport 6.5.39 ff.

⁸⁸ S. st., notits i UM 20.2.; JM 1939/1166, notits 1.og 3.2.40; politirapport 2.2.40.

Pöttsch indrømmede at have drevet propaganda imod Tyskland, også at have spioneret, men benægtede ethvert kendskab til attentaterne eller til gerningsmændene. Beskyldningen var grundløs og alene fremsat af tyskerne for at få fingrene i ham. Det var den samme sigtelse han var blevet konfronteret med i Rotterdam i 1938, uden at det hollandske politi havde fundet beviser for påstanden. Når han havde anført »Hestia« og tre andre skibe fra det samme Bremen-rederi i notesbogen, var årsagen den at skibene smuglede våben til Franco-Spanien, og han havde anmeldt dem til politiet og til havnearbejderforbundet i Antwerpen. Han erklærede endelig at ville rejse til England med en opfindelse når han blev løsladt.

Som nærmere skildret i brevet til justitsministeren nedenfor udtalte Bjerring at Pöttsch ikke ville blive frigivet, og politimanden mere eller mindre antydede at han ville blive udleveret til Tyskland. Og hvad Bjerring ikke sagde, fik Pöttsch senere meddelt af en fængselsbetjent. Den 5. februar blev han overført til Vestre Fængsel efter et kort ophold på Politigården, hvor han fik besked om at han ville blive taget i forvaring og derpå udvist.

Hvor meget Pöttsch end har været forberedt på og frygtet for denne udgang, ramte meddelelsen ham med et slag. Han måtte føle at han levede på lånt tid, for ikke mindre end den danske side var han naturligvis klar over hvad der ventede ham i Gestapos fængsler og torturkældre. Alligevel lod han sig ikke lamme, men reagerede med stor beslutsomhed og energi. Han skrev straks den 5. februar et langt brev til den socialdemokratiske justitsminister Unmack Larsen og protesterede imod fængslingen, som han krævede prøvet for en domstol. De følgende dage fulgte han brevet op med henvendelser til Justitsministeriet, til Socialdemokratiet, til Socialdemokraten og til Richard Hansen. Og han gik i sultestrejke, som han proklamerede at ville gennemføre til »selvudslettelse« – hvis han ikke blev hørt. Brevet til justitsministeren er gengivet *in toto* nedenfor. Det viser en mand der var vant til at formulere sig skriftligt, og som var trænet i agitation:⁸⁹

»Privat – personligt

Ærede hr. justitsminister!

Undskyld at jeg lægger beslag på Deres tid med det følgende. Jeg, der er tidligere befuldmægtiget og sekretær for sømandsorgani-

⁸⁹ Dette og de flg. refererede og citerede breve findes alle i original i JM 1939/1166. Brevet er oversat af HK.

sationen i Bremen, og i dag politisk flygtning, tillader mig at henvende mig til Dem, ikke som »justitsminister«, men som partimedlem af det danske Socialdemokrati. Siden 1910 har jeg tilhørt arbejderbevægelsen. Politiske grunde tvang mig til at flygte fra Tyskland, og siden 1933 har jeg været udsat for en permanent forfølgelse af Hitlergestapo. Gestapo krævede mig udleveret af Belgien og Holland med de mest løgnagtige beskyldninger. I begge tilfælde kunne myndighederne i de to lande fastslå at påstandene og beskyldningerne var usande. De afviste min udlevering. I året 1934 blev jeg frakendt mit tyske statsborgerskab. Naturligvis reagerede jeg på nazisternes slag, og fandt mig ikke roligt i det. I 1934 udgik den parole fra partiledelsen at kampen mod nazisterne skulle føres med alle midler. Jeg gjorde altså, når det gælder propagandaen, kun min pligt. Jeg har intet haft at gøre med de bombeattentater imod ammunitionsdamperne til Francospanien som jeg er blevet beskyldt for, og det har de hollandske og belgiske myndigheder også erkendt. Efter pres fra den tyske udenrigsminister blev jeg i slutningen af 1938 udvist af Belgien. Dertil kom at Gestapo ad en eller anden vej indgav gendarmeriet i Brüssel den tro at jeg arbejdede sammen med Gestapo. Denne gemene nederdrægtighed opdagede jeg først da retsformanden ved Landsretten i København meddelte mig at »Ministeriet i Brüssel« havde meddelt I [Undersøgelses]Kammer her at jeg står i forbindelse med Gestapo. I Vridsløselille Fængsel har jeg forsøgt at sende en udførlig beretning om alt dette til »Ministeriet i Brüssel«. Desværre nægtede fængslets II fængselsinspektør mig dette. Selv manuskriptet, der bestod af 32 sider i et skrivehefte, forbød samme inspektør mig at medtage.⁹⁰ Således har jeg ikke kunnet foretage mig noget der ville få Belgien til at trække udvisningen tilbage. Jeg har bedt om at måtte skrive et brev til det danske Justitsministerium, men også dette blev nægtet. Jeg er straffet med otte måneders fængsel og med udvisning for overtrædelse af Fremmedloven og for spionage mod Tyskland. I morges sluttede min straffetid. I stedet for at komme fri blev jeg igen indespærret. Faktisk ved jeg ikke hvorfor. Fredag 2.2. var en kommissær hos mig i fængslet og erklærede: »At der lå en arrestordre på mig fra Bremen. Hvad der skulle ske med mig, vidste han ikke, det bestemte Justitsministeriet. Jeg ville blive i fængsel, man kunne ikke løslade mig osv.« Han sagde det ikke direkte, men med

⁹⁰ Meningen må være at medtage til Vestre Fængsel.

lignende ord, som om jeg ville blive udleveret til Tyskland. Ikke noget andet land ville tage imod mig. Nu har jeg siddet ti måneder i isolationscelle. Jeg er ved at gå fra sans og samling. Jeg har ingen anelse om hvad der foregår, og sidder og venter med en spænding der grænser til vanvid, på endelig at få klar besked om hvad der skal ske med mig. Det er en umenneskelig tilstand [»Ich bin meiner Sinne kaum mehr mächtig. Habe keine Ahnung was los ist und sitze und warte mit einer an Wahnsinn grenzenden Spannung darauf, endlich klar zu wissen, was mit mir gesehen wird. Das ist eine unmenschliche Zustand«]. I retten⁹¹ meddelte man mig i dag at jeg ville blive udvist. Derefter blev jeg indespærret i Vestre Fængsel. Har jeg som politisk flygtning, og findes der for en politisk flygtning, ingen ret mere, heller ikke menneskeret? I det mindste må man dog give mig en »chance«, så jeg kan forlade landet. Det er dog inkonsekvent at dømme folk til udvisning, derpå at indespærre dem, og så erklære: »Intet land vil have Dem«. Derved ville jeg jo blive dømt til livsvarigt fængsel, uden at en ret fælder denne dom, og uden at man har begået nogen forbrydelse: Forudsat at Hitler vinder krigen. Og i det andet tilfælde i hvert fald så længe krigen varer. Jeg er overbevist om at det danske politi ikke vil få tilsagn fra noget land om at modtage mig, bortset fra Tyskland. Men jeg er overbevist om at hvis jeg personligt kan sætte mig i forbindelse med nogle landes repræsentationer, så vil det lykkes mig at få indrejsetilladelse. Jeg vil til England, og jeg kommer også dertil, hvis man giver mig mulighed for at forhandle mundtligt med myndighederne. Så meget desto mere fordi jeg vil tilbyde det engelske skibsforsikringselskab Lloyd en opfindelse som jeg længe har arbejdet på. Denne opfindelse gør det 99 % umuligt at endnu et skib løber på en mine og kan bringes til at synke ved miner. Med denne opfindelse kan jeg passere enhver minespærring. Dermed er den største fare for handelsskibsfarten og for søfolkene overvundet. Jo hurtigere jeg kommer fri, desto flere søfolk vil blive reddet til glæde for deres familier, og store økonomiske værdier bliver reddet til gavn for landene.

De må forstå, hr. justitsminister, at jeg med alle de midler jeg har til rådighed, vil modsætte mig denne fængsling. Jeg anser den ikke for retfærdig, så meget desto mindre som Hitlers internerede lejesvende, der hensynsløst fører deres tilintetgørelses-

⁹¹ Der menes på Politigården.

kamp også mod de neutrale her i København, kan glæde sig over den største frihed.⁹² Fra aviserne kan jeg se at disse lejesvende løber frit omkring i gaderne og på caféerne. Mens jeg, der har den største interesse i at forlade landet så hurtigt som muligt, er indespærret her. Som protest imod den handle måde jeg er underkastet, har jeg besluttet mig til at gå i sultestrejke fra i morgen. Jeg vil gå så vidt som til selvudslettelse [»Selbstvernichtung«]. Måske får den næste politiske flygtning det så bedre.

I løbet af i morgen vil jeg ligeledes skrive et brev til Deres ministerium. Derudover bede partiledelsen, Matteotti Fonden og avisen Social-Demokraten om hjælp og bistand.

Og så er det klart at jeg ikke kan udholde fangenskabets pine meget længere. De ti måneder i enecelle har allerede gjort kål på mig, og hvad jeg nu gennemlever, forbedrer bestemt ikke min tilstand.

Skulle det med dette brev lykkes at vække Deres interesse så vidt at De, hr. justitsminister, ville skænke mit tilfælde nogen opmærksomhed, så ville formålet med disse linjer være opfyldt, og De ville være sikker på min taknemmelighed.

Med største højagtelse
W. Pöttsch«

Næste dag fortsatte Pöttsch brevskriveriet, nu som annonceret til Justitsministeriet. Her protesterede han imod frihedsberøvelsen og proklamerede at være gået i sultestrejke om morgenen, den 5. februar, en »Hungerstreik«, som han, jf. ovenfor, var indstillet på at gennemføre til »Selbstvernichtung«. Brevet blev skrevet med næb og klør. Den diplomatiske og defensive tone til Unmack Larsen var forsvundet, om det så skyldtes den tiltagende desperation, eller at adressaten nu var det anonyme og fjendtlige bureaukrati. Indholdet svarede til skrivelsen den foregående dag. Pöttsch så absolut ingen grund til at han fortsat blev spærret inde, medmindre man ville lade sig misbruge af gangsterregeringen i Tyskland. Bjerring havde i Vridsløse henvist til at hans papirer endnu ikke var færdigbehandlet, men nu havde han siddet i fængsel 5½ måned siden sidste domshandling, så man skulle tro at ministeriet havde haft tid nok. Han forstod ikke hvorledes politi og myndigheder i Danmark fortsat kunne lade sig bluffe af Hitlergestapo. »Vergessen Sie

⁹² Det er uklart hvad Pöttsch mener med »internerede lejesvende«. Måske tænker han på den lemfældige behandling af tyske spioner.

den Wahlspruch der Gängster nicht meine Herren: «Recht ist nicht Recht; sondern Recht ist was dem Volke dient«. Mit deutlichen Worten, »Alles ist Recht, was die größte Verbrecherbande aller Zeiten an die Macht erhalten kann«.« Og han fortsatte: »Med hvilken ret eller efter hvilken lov bliver jeg indespærret? Bare fordi jeg er statsløs eller politisk flygtning? Fordi jeg ikke vil underkaste mig nazisterne? Fordi jeg kæmper for »retten, friheden, kultur, menneskeværdighed og demokrati?« Derfor spærrer myndighederne i et »demokratisk« land mig inde, og derfor bliver jeg behandlet som om jeg var en simpel forbryder? Nej, endnu meget værre! Forbryderen bliver sluppet fri, når han har udstået sin straf. Og hvad gør De med mig? Hvis demokratiet ser sådan ud, mine herrer, så må jeg snart beklage at jeg har kæmpet for dette i mine øjne herlige ideal.« Pötzsch refererede igen til sin opfindelse, men nu i form af en trussel: Hvis ikke han blev sluppet fri, og opfindelsen dermed ikke realiseret, ville søfolkenes blod sætte en plet på de danske myndigheder, og de ville selv bære det fulde ansvar herfor. »Giv mig et pas for statsløse, og jeg vil forlade landet så snart som det overhovedet er muligt«.

I hurtig rækkefølge henvendte Pötzsch sig samme og næste dag til Socialdemokratiet, til Social-Demokraten og til Richard Hansen, hans gamle kampfælle. Alle tre breve blev holdt tilbage og nåede derfor aldrig adressaten.⁹³ De var et råk om hjælp i en helt »umenneskelig« situation. »Jeg beder jer som partifæller forsøge alt for at opnå min løsladelse. I kampen mod Hitler har jeg gjort min pligt og mere til. Nu venter jeg at partiet gør noget for mig.« Han gjorde rede for sine generalia og for sagens forløb. Beskyldningerne for sabotage var det rene opdigt. »Gestapo behøver et offer, for at de over for deres chef Himmeler kan bevise, at de ikke tjener deres blodpenge forgæves. Da Gestapo øjensynlig indtil nu ikke har fundet et offer, skal jeg være den kanin, der skal slagtes.« Han kunne ikke tro at der i det demokratiske land Danmark fandtes love der tillader at man holder folk fængslet uden grund og på ubestemt tid, og valgte at tro at der var tale om underordnede instansers overgreb. »Er sådanne tilstande virkelig mulige år 1940?« Han bad om at få kontakt til Richard Hansen fra Matteottifonden, om at få en sagfører tilkaldt, og få en kammerat sendt ud som han kunne snakke med. Han bad også om aviser. Han kunne læse lidt dansk, men desværre ikke tale det. »Skynd jer, thi jeg går legemligt og åndeligt til grunde, da jeg nu i næsten et år har siddet i ensomt fængsel.« Han

⁹³ S. st., Opdagerchefen til JM 8.2. samt notits i JM 8.2.40. De følgende brevcitater er lånt fra de autoriserede oversættelser ved sagen.

vendte igen tilbage til sin opfindelse. I brevet til Justitsministeriet havde han antydnet at tyskernes jagt på ham netop gjaldt opfindelsen. Nu bad han om diskretion. »Vær så venlig ikke at offentliggøre noget herom. Det skal være en overraskelse for nazisterne og en tak for de ti måneder, som jeg kan takke dem for.« Han bad om hurtigt svar som bevis for at man havde modtaget brevet, »thi I kan ikke forestille jer, i hvilken elendig situation jeg befinder mig«.

De to breve var skrevet til et Socialdemokrati som Pötzsch ikke kendte, og som heller ikke kendte noget til ham. Anderledes var det med Richard Hansen, som han kaldte sin »ærede ven Richard«. Han regnede med at denne var orienteret om hans arrestation, og bad ham etablere forbindelse til ledelsen. Pötzsch havde ikke kontaktet ham fra fængslet, »da man ikke har kunnet frakende myndighederne en vis ret i deres handle måde over for mig.« Men nu var situationen en ganske anden. Han sad indespærret uden at vide hvorfor, og der var mulighed for at han ville blive udleveret til Tyskland. »Jeg må under alle omstændigheder på fri fod. Forsøg alt for at få mig fri. Sæt dig i forbindelse med »Foreningen for Menneskerettigheder« eller send mig adressen. »Jeg føler det som en uhørt brutalitet, som et retsbrud af den allerværste slags mod menneskerettighederne.« Han var klar over at der også »her i landet gør sig en række indflydelser gældende i Hitlers og hans barbarismes interesser. Disse kredse har naturligvis stor interesse i, at jeg forbliver spærret inde og, om muligt, bliver udleveret. Det er mig imidlertid umuligt at tro på, at Socialdemokratiet vil give sin samtykke her til. Altså, jeg beder endnu en gang, skaf mig fri«.

Pötzsch håbede på svar inden for en uge, men som anført kom der aldrig noget svar. Heller ikke fra justitsmyndighederne. Ministeriet var for længst blevet enig med sig selv om at hverken den fortsatte fængsling eller en udlevering krævede domstolens accept.⁹⁴

Imens fortsatte Pötzsch sultestrejken. Den 17. februar skrev han sit tredje og sidste brev til Justitsministeriet. Han havde da sultestrejket i 13 dage og var så udmattet at man påtænkte at tvangsfodre ham.⁹⁵ Men han var ikke blevet mere ydmyg af den grund. Han protesterede over ikke at have fået svar på sine tidligere breve, over fængslingen, som han fandt »vollständig unbegründet«, og over den mulige udlevering. Fængselslægen havde fortalt ham at han aldrig ville komme fri, og at han ville blive udbragt til Tyskland. »Meine Herren, ich frage Sie hiermit, ob dieser Herr mir die Wahrheit gesagt hat. Ist es eine Tatsache, dass die

⁹⁴ S. st., notitser 6. og 12.1. samt 7.2.40.

⁹⁵ S. st., notits 20.2.4.

»dänische Regierung« mich an Hitlerdeutschland ausliefern will? In diesem Falle wäre Dänemark das »einzig« demokratische Land, welches den Wünschen der Gestapo Folgen leistet, und die politischen Gegner der Nazis, den Nazis als Geschenk zu Füßen liegt.« Han henviste endnu en gang til at det hollandske og belgiske politi ikke havde fundet ham skyldig og havde nægtet at udlevere ham. Han vidste ikke hvilke nye argumenter Gestapo havde opfundet, »aber weltbekannt ist es, dass die Gestapo »Meineide« am laufenden Band fabriziert«. Som eksempel pegede han på Hitlertysklands overfald på de neutrale skibe og deres søfolk »So pfeift Hitler auf die Neutralität Ihres Landes, meine Herren.« Hans opfindelse var ikke bluff, men sandhed. Og hvis man alligevel påtænkte at udlevere ham til bødlerne, så bad han om at blive kontaktet af en repræsentant fra det engelske gesandtskab og en tegner, som han kunne skitsere sin opfindelse for. »Die Gängster in Deutschland bekommen dieselbe nicht«.

De følgende dage pressede politiet på for en afgørelse. Pötzsch var nu så svækket at han måtte køres fra fængslet i ambulance hvis han blev udleveret.⁹⁶ Han fik lov til at sende et brev til den beskikkede forsvarer. Men heller ikke fra denne kom der svar.⁹⁷ Situationen var umenneskelig. Pötzsch følte sig totalt isoleret og forladt af alt og alle. Hertil kom uvisheden og frygten. Natten til den 29. februar forsøgte han at begå selvmord ved at skære pulsåren over.⁹⁸ Han blev reddet – eller hvad man nu skal kalde det – og indlagt og opgav sultestrejken.

Så vidt restitueret skriver Pötzsch den 20. marts et brev på seks sider til den engelske konsul og beder om hjælp og asyl. Han beretter bredt om sit faglige og politiske virke og sin mangeårige kamp mod nazismen. Fremstillingen bringer flere nye detaljer. Således skal han i sommeren 1938 have søgt om engelsk statsborgerskab, men mistet forbindelsen pga. flugten til Danmark. Til de tyske beskyldninger om at han er kommunist, erklærer han at han har bekæmpet kommunismen lige så meget som nazismen, at kommunisterne i Amsterdam altid har hadet ham og stadigvæk gør det, og at han har afvist ethvert samarbejde med dem. Han går let hen over sit efterretningsarbejde for »en stat, der i dag befinder sig i krig med Tyskland«. Sin kontakt kender han hverken navn eller adresse på. Han benægter kraftigt at have haft noget som helst med skibssabotagerne at gøre. Men han er magtesløs overfor anklagen, fordi han ikke har sin frihed. Det at være »staatenlos, das be-

⁹⁶ S. st., notits 19.2.40; UM 13 Dan 22/9, notits i UM 20.2.40.

⁹⁷ JM 1939/1166, notitser 20. og 21.2.40. Jeg slutter her e silentio. Men se også brev 30.3.40 til den engelske konsul nedenfor, der intet nævner om advokathjælp.

⁹⁸ S. st.; hertil 13 UM 22/9, referat 8.3.40.

deutet rechtlos in jeder Beziehung«. Han fortæller at han er afskåret fra alle, at ingen ved hvor han er, at hans breve bliver standset, og at han har sultestrejket og forsøgt selvmord. »Körperlich bin ich schwach, geistig befürchte ich den Zusammenbruch. Was mich aber fast wahnsinnig macht, ist folgendes« – og så kommer hovedbudskabet, nemlig opfindelsen.

Om denne faktisk var bluff og et sidste halmstrå for at redde livet, får vi aldrig at vide. Måske var den endt med at blive en besættelse. I hvert fald fortæller Pöttsch at han har arbejdet med problemet siden Verdenskrigen, hvor han strøg miner i Nordsøen. I 1938 tog han sagen op for alvor og havde antiminevåbnet klar for overfladeskibe da han forlod Belgien. Men han ville have løst de tekniske problemer for ubåde inden han gik til Lloyd, og det var nu sket. Han ønsker en stor pris for opfindelsen, som skal gå til det tyske Socialdemokrati, der mangler penge. Han har anmodet det danske Justitsministerium om at blive løsladt og om at måtte forlade landet. Men han har aldrig fået svar. Nu beder han om Englands beskyttelse og om en hurtig reaktion, »denn meine Nerven halten die Spannung und das Warten nicht mehr aus.«

Brevet er det sidste direkte livstegn vi har fra Pöttsch inden udleveringen den 13. april. Det blev bremset i Justitsministeriet og nåede aldrig sin adressat.⁹⁹ Om englænderne var orienteret, vides ikke. I hvert fald foretog de sig intet.¹⁰⁰ Den 28. marts oplyser politiet at Pöttsch »trives udmærket og spiser med god appetit«. ¹⁰¹ Måske var han nu så psykisk nedbrudt at han havde opgivet kampen. Måske havde den umiddelbare frygt for at blive udleveret fortonet sig, alt eftersom ugerne gik uden at der skete noget. Måske havde en venlig sjæl givet ham et vink op om at man ikke ville udlevere, men internere ham for resten af krigen. Vi ved det ikke. Men det var i hvert fald denne løsning vi så Svenningsen indstille til sin chef den 8. marts.

Man bemærker at Munch tog sig tid med afgørelsen. For da Justitsministeriet rykkede for et svar den 28., fik man at vide at sagen endnu lå på udenrigsministerens bord.¹⁰² Det kan ikke undre om Munch havde andet at se til i disse uger, hvor Norden befandt sig i orkanens øje, og man frygtede for at blive trukket ind i den europæiske krig. Men sendrægtigheden i Pöttsch-sagen var ikke noget nyt og må sikkert ses som

⁹⁹ JM 1939/1166, notitser 4. , 5. og 6.4.40.

¹⁰⁰ Man må antage at det britiske gesandtskab som et mindstemål via pressen var orienteret om Pöttschs dom og de tyske anklager imod ham. Måske var han en så lille fisk at englænderne ikke ønskede diplomatiske komplikationer for hans skyld. Jf. indsatsen for at redde den langt vigtigere Knüfken fra udlevering i Stockholm i 1940, se note 51.

¹⁰¹ S. st., notits 28.3.40.

¹⁰² S. st., notits 28.3.40.

en bevidst trænering af beslutningsgangen for at udskyde en ubekvem afgørelse og undgå en international konflikt på spørgsmålet.

Lad os kort resumere sagsforløbet:

Den 2. december 1939 melder det tyske gesandtskab sig for første gang officielt med begæring om at Danmark tager Pötzsch i forvaring når han har afsonet sin straf, og udleverer ham til Tyskland. Den 6. anmoder Udenrigsministeriet kronjuristerne om en udtalelse i sagen. Justitsministeriet tager den første høringsrunde. Der er enighed om at man kan holde Pötzsch i fængsel og udlevere ham uden at domstolene bliver hørt. I overensstemmelse hermed får Fængselsvæsenet og Politidirektøren besked om ikke at slippe Pötzsch før samtykke foreligger. Men i øvrigt vælger man at afvente en formel tysk begæring og svarer den 14. Udenrigsministeriet med blot at oplyse om hvornår Pötzsch vil blive løsladt, nemlig den 5. februar. 14 dage efter, dvs. den 28. december, kommer så den formelle tyske begæring tillige med en *Haftbefehl*, baseret på anklagen for tre specificerede skibsattentater. Den 3. januar beder Udenrigsministeriet om Justitsministeriets stilling til det tyske krav. Dermed indledes den centrale diskussion blandt kronjuristerne for og imod en udlevering. Den strækker sig indtil den 7. februar, dvs. to dage efter at Pötzsch skulle være løsladt, og konkluderer at juraen vil anbefale at man udleverer, men at sagen også er politisk, og at politik er diplomaternes bord. Samtidig er politiet og anklagemyndigheden blevet koblet på. Begge instanser går ind for at udlevere. De mener at Pötzsch er en skidt karl, der ikke fortjener særlige humane hensyn, og de tror på de tyske anklager og den tyske dokumentation. Her er Justitsministeriet anderledes tvivlende. Man får politiet til at afhøre Pötzsch nok en gang, og nu om de tre skibsattentater, og anmoder om at det hollandske og belgiske politi udspørges. Det input der kommer herfra, overbeviser ikke, tværtimod. Den 3. februar rykker Svenningsen Justitsministeriet, der lover hurtigt svar. Men et formelt svar kommer aldrig. Den 5. overføres Pötzsch til Vestre Fængsel, og sagen indtræder i en ny fase. Både gesandtskabet og politiet presser på for en afgørelse, sidstnævnte med henvisning til de problemer som sultestrejken rejser. Den 20. henvender departementschef Svendsen sig underhånden til Svenningsen og beder om Udenrigsministeriets syn på sagen. Det foreligger den 27. Svaret lyder at Pötzsch ikke bør udleveres, men interneres for resten af krigen. Svaret afgår aldrig, formentlig sat i bero af Munch. Den 8. marts tages sagen op igen, og Svenningsen indstiller til udenrigsministeren at neutralitetshensynet gøres gældende, og at Pötzsch ikke udleveres, men interneres. Den 28. marts rykker Justitsministeriet.

Da befinder sagen sig fortsat hos udenrigsministeren.

Helt i overensstemmelse med Justitsministeriets synspunkt, at Pöttsch kunne udleveres, *hvis ikke* det politiske talte imod, blev det i den sene fase kronjuristerne (og politiet), der pressede på for en afgørelse, mens diplomaterne trådte vande og udskød en konfrontation så længe som muligt. Og her blev interneringen af Pöttsch den mindst dårlige løsning. Det skal tilføjes at denne ikke var nogen *deus ex machina*, men at den lå i kortene fra starten. Som omtalt foreslog Rigspolitichefen en sådan løsning allerede i december, og både Justitsministeriet og Munch var inde på tanken så tidligt som i januar.¹⁰³ Vi ser da også samme praksis anvendt i Sverige, da man burede Pöttschs kampfælle fra Antwerpen, Hermann Knüfken og senere Ernst Wollweber inde for resten af krigen.

5.

Men planerne for Pöttsch blev knust den 9. april, da Tyskland besatte Danmark, og magtbalancen og neutraliteten væltede. I kølvandet på invasionsstyrken fulgte Abwehr, der straks begyndte at arrestere tyske emigranter og danskere der stod på Gestapos lister som spioner for England og Frankrig.¹⁰⁴ Richard Hansen hørte til dem der fik besøg, men han var sammen med den øvrige socialdemokratiske eksilledelse stukket af til Sverige forinden. En anden modstander var Pöttsch, der ikke havde nogen helle at redde sig til. Vi kender intet til den dansk-tyske forhandling der gik forud – om der overhovedet var nogen – ud over et krav om at effektuere den udlevering der havde overvintret i Udenrigsministeriet siden december. Det mest talende er i virkeligheden kildernes totale tavshed herom.

To dage efter invasionen, den 11. april, meddeler Udenrigsministeriet at man »under de foreliggende omstændigheder finder det ønskeligt, at den fremsatte udleveringsbegæring imødekommes snarest muligt«. ¹⁰⁵ Justitsministeriet er samme dag klar med en ordre til politiet, der kun afventer en drøftelse med gesandtskabet om teknikaliteterne før den kan gå af. Det sker den 12. sammen med et brev til Udenrigsministeriet, der afslutter de mange måneders korrespondance om Pöttsch:

»I den med Udenrigsministeriets skrivelse af 3. januar 1940 (P.J.I.A.J. nr. 13. Dan. 22/9) hertil oversendte verbalnote har det tyske gesandtskab i København anmodet om, at den tidligere tyske statsborger Felix

¹⁰³ S. st., notits 6.1.40; 13 UM 22/9, referat 12.1.40 med påtegning.

¹⁰⁴ Se her Kirchhoff og Rünitz (jf. note 1).

¹⁰⁵ Her og for det flg. JM 1939/1166, UM til JM 11.4., JM til Politidir. m. fl. (koncept) 12.4. samt JM til UM 12.40; UM 13 Dan 22/9, JM til UM 12.4. med påtegninger 13.4.40.

Waldemar Pötzsch, over hvem der af Amtsretten i Bremen den 8. december 1939 er afsagt fængslingskendelse i anledning af de mod den pågældende rejste sigtelser for sprængstofforbrydelser m. v., må blive udleveret til Tyskland.

Foranlediget heraf skal man meddele, at den pågældende vil kunne udleveres til de tyske myndigheder, således at han af det danske politi ved grænsen ved Padborg overleveres til det tyske politi.«

Brevet var underskrevet af den socialdemokratiske justitsminister Unmack Larsen. Denne havde ved sin udnævnelse i september 1939 givet flygtningepolitikken et humanitært løft og skal på invasionsdagen være cyklet rundt til socialdemokratiske emigranter i København for at forsyne dem med udrejsevisum til Sverige. Unmack Larsen havde altså hjerte for flygtningene. Men Pötzsch hjalp ingen kære mor. Med tyske tropper i landet stod han ikke til at redde. Dertil var han ingen ven af huset, tværtimod en skidt karakter. Det er mere end symbolsk for de ændrede magtforhold at udleveringsordren faldt samme dag som de otte nazister der havde bistået Gestapo i forsøget på at kidnappe Pötzsch, blev sat på fri fod efter krav fra det tyske gesandtskab.¹⁰⁶

Nu stod kun selve transporten tilbage. Tyskerne var ikke besværlige. De kunne modtage Pötzsch når som helst, bare man garanterede aflevering i god behold i Padborg. Den 13. april kl. 13.10 telefonerer Justitsministeriet om afgang i bil samme eftermiddag. Pötzsch vil blive ledsaget af politikommissær Bjerring og fire-fem betjente. Udenrigsministeriet anbefaler at man af sikkerhedsgrunde udsætter turen til næste dag, hvorved man undgår en overnatning. Men det bliver ved den oprindelige tidsplan.¹⁰⁷ Dermed forsvinder den statsløse og besværlige fange fra celle nr. 174 ud af de danske akter for resten af krigen.

Vi kender ikke Pötzschs videre gang gennem de tyske fængsler og koncentrationslejre. Vi ved at han i april og igen i september 1940 blev forhørt af Gestapo i hovedkvarteret i Prinz Albrechtstrasse i Berlin om det britiske agentnet i Belgien.¹⁰⁸ I juli 1941 meddeler det tyske justitsministerium til den øverste rigsanklager at Pötzsch foreløbig vil forblive i Gestapos varetægt pga. forbindelsen mellem »der ihm zu Last gelegten Taten mit anderen Verfahren von politischer Bedeutung«. Hvad disse andre politiske retssager gik ud på, kan vi kun gisne om. I hvert

¹⁰⁶ RA 272/1940, JM til RA 12.4.40.

¹⁰⁷ Udl.-sag 68418 m. notitser. Carl Madsen fandt i 1972 frem til en fængselsbetjent, Adolf Hansen, der mente at kunne huske afhentningen af Pötzsch fra Vestre. Vidnet kører parløb med Madsen i den almindelige mystifikation af tilfældet Pötzsch, og jeg finder beretningen problematisk. Se Carl Madsen, s. 113 ff.

¹⁰⁸ Afhøringsrapport 9.11.40 (kopi fra Verhoeven i min besiddelse).

fald blev de aldrig realiseret. Vi ved at Pöttsch blev myrdet i Sachsenhausen i 1944 – måske på det tidspunkt da han havde udtjent sin rolle for naziregimet.¹⁰⁹

Fire måneder efter at Pöttsch var blevet ekspederet til Tyskland, fulgte hollænderen Josef Schaap efter.¹¹⁰ Schaap var Wollwebers næstkommanderende og allerede før krigen identificeret og jagtet som »bombemand«. Igennem 1939 fik Gestapo i samarbejde med de nationale politikorps knust det meste af apparatet i Vest- og Nordeuropa, og umiddelbart før besættelsen sendtes Schaap til Danmark for at reparere på skaderne. I København holdt Opdagelsespolitiet et vågent øje med stumperne af Wollwebers netværk, og den 1. august 1940 blev Schaap ved hjælp af en politistikker lokket i en fælde og arresteret. Myndighederne gjorde kort proces. Efter tysk krav blev Schaap ført til grænsen den 19. august og afleveret til Gestapo i Flensborg. Om ordren kom fra Statsadvokaten eller højere oppe fra i systemet, dvs. fra Justitsministeriet, vides ikke, ligesom overhovedet den nærmere beslutningsgang er ukendt. Schaap havde til meddeleren udtalt »at såfremt han blev anholdt, var det slut med ham«, og i denne forbindelse gjorde han en bevægelse med hånden tværs over halsen. Det var ingen overdrivelse. Schaap blev dømt til døden og henrettet i maj 1943.

I 1945 rejste modstandsbevægelsens avis Information sagen og krævede den ansvarshavende politikommissær, det var Bjerring, fyret. I sit forsvær erklærede Bjerring at han kun havde fulgt ordre, og han skelnede skarpt mellem sabotagen som »et efterkrigsbegreb«, altså den sabotage der under besættelsen var rettet imod tyskerne, og som han hævdede at have støttet – og så bombeterroreren før. Politiledelsen og Justitsministeriet sluttede kreds om Bjerring som »en god dansk mand«, og sagen blev hurtigt kvalt.

Udleveringerne af Pöttsch og Schaap perspektiverer hinanden. De viser hvor lidt råderum danske myndigheder tilmålte sig selv, når det gjaldt forbrydelser mod Tyskland begået af ikke-danske. De viser interessesammenfaldet mellem danske myndigheder og besættelsesmagten når det gjaldt terrorister. Og de viser med al tydelighed at regeringen med den tyske besættelse havde afskrevet Danmark som asylland.

Glemslen lagde sig over Pöttsch, som den gjorde det over de andre udleveringer. I august 1940 tog Justitsministeriet rutinemæssigt sagen frem for at slutte den. Og det hedder i kancellisproget, og med en egen

¹⁰⁹ Nelles, s. 352. For Nelles' teori om en proces efter krigen mod ITF, se note 50.

¹¹⁰ Schaaps udlevering er behandlet af Kirchhoff og Rünitz, s. 145 ff. I Rigs-pol. Afd. G. Inf. 25.225, ks. 4 og 12 findes et omfattende aktmateriale om ham, især rapporter 30.6., 1., 2. og 9. 8. 40 samt oversættelse af tysk rapport 23.3.41.

symbolik, at »den udgår af erindring«. ¹¹¹ Besættelse, krig og eftertid førte fokus andre steder hen. Pöttsch faldt uden for den nationale tradition, han var heller ikke kommunist, egentlig heller ikke rigtig socialdemokrat, og kunne som levebrødsspion med et blakket ry knap nok gælde som antifascist. Ekskonen Helene var død i 1938, og de havde ingen børn. Få havde grund til at mindes ham. Da Carl Madsen i 1971 opsøgte Richard Hansen i Kiel, som socialdemokrat og antikommunist en af hans hadefigurer, for at interviewe eller snarere krydsforhøre ham, benægtede denne et nærmere kendskab til Pöttsch. ¹¹² Dog, i Belgien var Pöttsch ikke ganske glemt. I januar 1947 kom der en forespørgsel fra det belgiske justitsministerium om Pöttsch, der havde arbejdet for den engelske »oplysningstjeneste«, og som var blevet arresteret af Gestapo ved tyskernes ankomst til Danmark. ¹¹³ Formentlig som et led i krigsforbryderprocesserne bad man Fremmedpolitiet oplyse om de nærmere omstændigheder, og hvilke gestapoagenter der havde deltaget. Vi kender ikke det danske svar, kun at Pöttschs straffeakter uden held blev eftersøgt hos politiet og i Københavns Byret, men at Pöttsch ifølge »Protokollen over bortsendte personer« var blevet udvist og afleveret til det tyske politi ved Kobbermøllen i Kruså den 13. april 1940. I juli 1955 skrev en tidligere politiofficer fra Antwerpen til Overborgmesteren og bad om Pöttschs adresse. Svaret fra Fremmedpolitiet lød at man af principielle grunde ikke gav oplysninger om udlændinge til private. I en skrivelse til Københavns Magistrat hedder det kort – og forkert – at Pöttsch *udrejste* til Tyskland i april 1940. »Siden har man ikke oplysninger om ham«.

Imens kværnede bureaukratiet videre. Pöttsch var blevet udvist »med tilhold«, dvs. at det var forbudt ham at vende tilbage til Danmark igen. I 1963 blev tilholdet ophævet ved en påtegning hos Fremmedpolitiet den 29. oktober. ¹¹⁴ Da havde Pöttsch været død i 19 år!

Så i vinteren 1972 genopstod Waldemar Pöttsch pludselig i kontorerne på Slotsholmen. Det var som tidligere nævnt Carl Madsen der ved færdiggørelse af første bind af *Flygtning 33* henvendte sig til Udenrigs- og Justitsministeriet med en række spørgsmål og anmodning om aktindsigt. ¹¹⁵ Han fik et nej og klagede til Ombudsmanden. Madsen var ikke den der talte en modstander efter munden selv i en forhandlingssitua-

¹¹¹ JM 1939/1166, notits 14. og 27.8.40..

¹¹² Carl Madsen, s. 335 f.

¹¹³ Udl.-sag 68418.

¹¹⁴ S.st.

¹¹⁵ Se korrespondancen i 13 UM 9/22, herunder notits i UM 19.4.72.

tion. »Bag sagen Pöttsch skjuler sig en af de grovere af de mig bekendte danske justitsforbrydelser, og jeg har en righoldighed af oplysninger om den«, skriver han til Nordskov Nielsen den 28. marts Som særlig skyldig fandt han »den pensionerede dommer Strøbech«, der på det tidspunkt var chef for Sikkerhedspolitiet, »den nylig oprettede danske gestapofilial«. Han kunne fremlægge »aldeles kompromitterende« dokumenter og kunne love »at de ikke er pyntelige for dansk justits«. Ombudsmanden så på sagen og gav ministerierne medhold, hvad der næppe har undret Madsen.

Men faktisk spores der en vis bevægelse i Udenrigsministeriet. Man konstaterede nok at Carl Madsens skrivelser »ikke tilsigter en objektiv historisk fremstilling af det passerede, men en subjektiv, politisk farvet fremstilling, der skal tjene til at sværte danske embedsmænd under besættelsen«. Men samtidig kunne man godt se at ministeriets tavshed skadede Strøbech frem for at beskytte ham, fordi den gav frit løb for forfatterens vildfarelser. »Oplysning om, at der forelå en tysk udleveringsbegæring, og at denne først blev efterkommet efter den 9. april 1940, ville slå C.M. sværtepenselen af hænde på et par væsentlige punkter«, hedder det i en intern notits. Omvendt måtte forudsætningen så være at de pågældende oplysninger »benyttes og vurderes objektivt«. Justitsministeriet kunne godt se pointen i at der blev lettet lidt på låget, men rådede alligevel fra. Carl Madsen havde fremsendt en række kapitler, og Strøbech blev sværtet til i hvert eneste af dem. Og i øvrigt var manuskriptet fuldt af urigtige påstande. Altså stak diplomaterne piben ind, og slutresultatet blev afvisning på alle punkter.¹¹⁶

Forskere og offentlighed kan så fundere over om ikke alle parter – og i hvert fald historien – havde været bedst tjent med at embedsværket havde åbnet for arkiverne og konfronteret sin objektivitet med de andres.

¹¹⁶ 16.5.72 anmodede Carl Madsen UM mere generelt om oplysning vedr. internering og udlevering af tyske emigranter i 1940, herunder om der var afgivet protester fra dansk side. Svaret lød 31.5.72 at ministeriets akter »for størstedelen udgøres af kopier af skrivelser udvekslet mellem danske myndigheder og intet indeholder til belysning af de af Dem stillede spørgsmål« (UM 84 G 7). Det er korrekt at det centrale dossier (84 G 7) overvejende rummer akter fra JM, og det er også korrekt at akterne ikke siger noget om hvorvidt der var blevet afgivet dansk protest. Men det er ukorrekt at akterne ikke kaster lys over Madsens generelle problematik. Carl Madsens felttog mod JM 1971/72 er behandlet udførligt af Claus Bryld: *Historie og offentlighed: Kampen om arkivadgang i Danmark*, Århus 1983, s. 113 ff. Han gør også rede for parallelkrigen mod Udgiverselskabet for Danmarks Nyeste Historie, som Madsen kritiserede for at ville monopolisere besættelseshistorien og »frisere« den.

6.

Omkring 2.200 tyske emigranter strandede i Danmark den 9. april 1940. Flertallet overvintrede her eller flygtede siden til Sverige. Men 155 blev udleveret til Tyskland. Socialdemokraten Waldemar Pötzsch var den første. Det skete umiddelbart efter invasionen og fik fatale konsekvenser for ham. Pötzsch var ikke nogen almindelig tysk emigrant, og han falder uden for både de politiske og upolitiske grupperinger. Han flygtede nok til Danmark, men han kom hertil som engelsk spion med en bestemt opgave, og hans ansøgning om asyl blev overhalet af dommen, der udviste ham af landet. Opholdet blev ganske kort, og det meste af tiden tilbragte han i fængsel.

Sagen Pötzsch er undersøgt her i sine *sikkerheds- og flygtningepolitiske, terror-relaterede og humanitære dimensioner*:

Denne set fra myndighedernes side banale, om end ikke ufarlige, spionhistorie, der lignede så mange andre i tiden, blev kompliceret af krigsudbruddet og det tyske krav om udlevering. Tyskerne mistænkte Pötzsch for at være »bombemand« og stå bag flere af skibsattentaterne i 1938 (som vi i dag ved blev udført af Wollweber-organisationen), og de satte meget ind på at få fat i ham, så meget at Gestapo udviklede en alternativ plan for at kidnappe ham hvis den formelle udlevering skulle slå fejl. Om der lå mere bag den tyske interesse, som nogle forfattere vil mene, kan ikke nærmere klargøres, men Pötzsch og hans samarbejde med SIS blev en central del af den tyske pressekampagne imod England i efteråret 1939 – hvad der gjorde sagen til storpolitik og særdeles ubekvem for den danske regering. Uden at være rettet direkte mod Danmark blev den en trussel imod neutraliteten. Sagen Pötzsch lå da også på udenrigsministerens skrivebord fra start til slut.

Man kan ikke sige at forhandlingerne om Pötzschs skæbne blev ført med bind for øjnene. Kronjuristerne og diplomaterne gennemskuede de tyske bluff-numre, de var velkendte med Gestapos plan B, og de havde ingen illusioner om hvad der ventede Pötzsch i Tyskland. Ingen af de indviede betvivlede at en udlevering kunne koste ham livet. Men humanitære hensyn spillede kun en underordnet eller slet ingen rolle for beslutningerne. Som proletar med en grumset og revolutionær fortid og som betalt agent var Pötzsch en skidt person som ingen – heller ikke Socialdemokratiet eller for så vidt englænderne – fandt det værd at hjælpe. Der var heller ingen støtte at hente i Pötzschs kamp mod Hitlerregimet. Det borgerlige Europa så grænserne mellem kommunisme, civil forbrydelse og politisk terror som flydende. Først modstandsbevægelsernes indsats under Verdenskrigen gjorde guerilla og et revolutionært våben som sabotage legitimt. Terroristerne fremstod nu som frihedskæmpere.

Både politiet, anklagemyndigheden og Justitsministeriet ønskede Pötzsch udleveret. Politiet havde haft et snævert og professionelt samarbejde med Gestapo i Wollweber-sagen. Man delte synet på Pötzsch som terrorist og fæstede lid til de tyske beskyldninger, hvor løst funderede de end var. Justitsministeriet havde som ressortministerium for indrejse- og opholdstilladelser ført en hård og restriktiv flygtningepolitik i 30'erne med løbende afvisninger og udvisninger. Under normale forhold ville Pötzsch være blevet udvist øjeblikkelig. Man fulgte altså bare reglerne. Modsat politiet tvivlede Justits- og Udenrigsministeriet på substansen i de tyske anklager, men uden at tvivlen fik nogen betydning for beslutningsgangen. Heller ikke juraen, herunder folkeretten, spillede nogen afgørende rolle. De juridiske argumenter kunne trække i begge retninger, altså både tale for udlevering og for afvisning, som det lød i embedsværket. Juraen var først og fremmest alibi.

Afgørende blev det politiske, dvs. det neutralitetspolitiske moment. Og her overlod Justitsministeriet afgørelsen til Udenrigsministeriet. Munch trak sagen så længe som muligt for at udskyde en konflikt med Tyskland, der via gesandten i København fulgte den med nærgående interesse. Men udenrigsministeren synes på et tidligt tidspunkt at have valgt det mindste ondes løsning, nemlig at internere Pötzsch i Danmark for resten af krigen (som man regnede med ville blive kort). Det kan ikke afvises at et humanitært hensyn kan have spillet ind, som det blev fremlagt af Berlin-gesandten. For Munch var i flygtningepolitikken blødere end justitsministeren, og han havde ved flere lejligheder anbefalet indrejse- og opholdstilladelser, hvor Justitsministeriet havde sagt nej. Således rummer behandlingen af Pötzsch klare træk af kontinuitet fra tiden før besættelsen.

Hvor afgørende neutralitetssynspunktet talte, viser den dramatiske vending sagen tog da Danmark blev invaderet den 9. april 1940. Indtil da kunne regeringen vælge at gå imod det tyske krav fordi man havde Storbritannien som kontravægt. Således indstillede Berlin sig også på at det danske svar kunne blive et nej. De forskellige sløringsnumre – og naturligvis særligt Gestapo-planen – demonstrerer at tyskerne erkendte deres svage stilling. Men omkalfatringen af magtbalancen og den ekstreme tilpasning til Tyskland som fredsbesættelsen var udtryk for, afgjorde Pötzschs skæbne fra den ene dag til den anden. Forhandlinger om en tysk statsborgers liv i den uoverskuelige situation som det politiske system befandt sig i umiddelbart efter invasionsdagen, syntes uden mening og har næppe været overvejet, når man betænker de mange argumenter for at udlevere vi finder i månederne forud, og de mange

udleveringer der fulgte efter. Også her var de danske og tyske interesser alt for sammenfaldende til at nogen konflikt kunne opstå.

Småstatsrealismen gav ikke plads for hensyn til en »forbrydertype« som Pöttsch, når den nationale interesse stod på spil. At regnskabet trods alle kalkulationer alligevel ikke stemte, viser bestræbelserne i efterkrigstiden på at sløre at en udlevering overhovedet havde fundet sted.

Med afsæt i dagens flygtningedebat, hvor sammenstødet mellem nationalegoistiske og humanitære interesser er et standende stridspunkt, kan det være svært, selv på 67 års afstand, at forholde sig neutral til Pöttschs skæbne og myndighedernes håndtering deraf. Jeg skal afslutningsvis forsøge mig med en personlig vurdering:

Selv med fare for at anlægge en deterministisk synsvinkel vil jeg mene at det næppe havde været muligt at handle anderledes end man gjorde, hvis vi alene fokuserer på situationen den 9. april og dagene derefter. Regeringen sloges for de danske statsborgere der under invasionen blev arresteret og bortført til Tyskland. Men det havde været en hel anden og farligere sag at vove og eventuelt ofre nationale interesser for at hjælpe en tysker der var erklæret modstander af regimet, og som længe var krævet udleveret – og det i en situation hvor landets eksistens stod på spil.

Det stiller sig anderledes hvad angår perioden før det tyske overfald. Her havde regeringen et vist råderum for at nægte udlevering og stod klar med de nødvendige juridiske argumenter herfor. Diskret at sluse Pöttsch om bord på et skib til neutral eller allieret havn havde ikke været en umulig opgave for statsorganer med kontakter til udenlandsk efterretningstjeneste. Noget sådant havde, når vi ser på de interne tyske overvejelser, næppe ført til en større konfrontation. Men en sådan løsning forhindrede tilpasningspolitikken over for Tyskland og fjendskabet til Pöttsch som spion og terrorist. Set på denne baggrund var internering på ubestemt tid et hæderligt kompromis. Dette viste sig ganske vist at være en dødsfælde da invasionen kom. Men denne var, trods alle myter i samtiden og eftertiden, ikke forudset, hverken på kort eller længere sigt.

Alligevel efterlader behandlingen af Pöttsch et forstemmende indtryk af bureaukratisk kynisme og ufølsomhed over for menneskelig lidelse. Og den fortæller historien om et klart humanitært svigt.

SUMMARY

*The Extradition of Waldemar Pötzsch:
A Micro-Study in Danish Neutrality and Refugee Policy 1939-1940*

During Germany's occupation of Denmark, 1940-1945, Danish authorities turned over 155 German emigrants and refugees, including a score of Jews, to the Gestapo. In the year 2000, in the context of an ongoing debate on collaboration during the war, this historical fact unleashed a media storm that prompted the government to launch a research project on Danish refugee policy from 1933 to 1945. The present article is part of its results.

Waldemar Pötzsch was a German Social Democrat and secretary of a seamen's organization in Bremen when, in 1933, he had to flee to Belgium after the Nazi takeover. He took part in organizing the resistance against Hitler's regime from abroad and worked as a paid informer for British, French and Belgian intelligence agencies. The Gestapo was well aware of Pötzsch's activities. It linked him to the sabotage group led by the Comintern agent Ernst Wollweber and demanded that he be turned over to them. In November 1938 Pötzsch was expelled from Belgium and in February 1939 he fled to Denmark with instructions from the British Secret Intelligence Service to carry out special tasks. In April he was arrested by the Danish police, presumably after a tip-off from the Gestapo, with which the Danish authorities worked very closely in investigating sabotage activities of the Wollweber group. In August Pötzsch was sentenced to eight months in prison to be followed by expulsion for spying on behalf of Great Britain. At this point the German embassy intervened, demanding that Pötzsch when released be extradited to Germany as an international terrorist. Meanwhile, the Gestapo was laying plans for kidnapping him, if diplomacy failed. To this very day it is still not clear whether Berlin really believed Pötzsch was a Wollweber saboteur, and why such a great effort was made to apprehend him.

The Germans' extradition demand created a serious dilemma for the Danish Ministries of Justice and Foreign Affairs. Where was neutrality, if you sent a British spy to Germany? Or where was due regard for Germany, if you released Pötzsch and put him on a boat to England? What was prescribed by international law, what was required by the national interest, and what consideration was due to the German emigrant himself? The problem was exacerbated by the outbreak of the war on Sept. 1, 1939, which put Denmark in the middle of tensions between the Great Powers. This became all too clear when Nazi propaganda proclaimed Pötzsch to be the main figure behind the SIS network, which the Nazis claimed was behind the attempt to murder Hitler on 8 November 1939. A German emigrant in a Danish prison was suddenly international politics.

The core of the present article is an analysis of the considerations and decisions affecting Pötzsch's fate that took place in the Ministries of Justice and Foreign Affairs. What considerations counted most? How important was the role allotted to international law and international agreements? How did fear of international terrorism affect the process? And what weight was given to humanitarian considerations? The diplomatic and legal documentary sources, upon which an answer to these questions is based, are used here for the first time.

The analysis discerns three principal groups involved in the affair, each with a distinctive position. The police and prosecution authorities wanted to extradite Pötzsch, confident that the German accusations against him for maritime sabo-

tage were true, and considering him in any case to be a criminal type undeserving of humanitarian help. At the Ministry of Justice the top legal experts likewise recommended extradition, although they found the evidence presented by the Germans flimsy, and had other reservations as well. In their opinion a legal case could be argued both for and against the German demand. In the end they resolved that the question was political and a matter to be dealt with by the Ministry of Foreign Affairs. Here there was no attempt to ignore that Denmark and Germany shared a common interest: Denmark's desire to get rid of Pötzsch accorded with Germany's desire to get hold of him. But the diplomats were less convinced than the legal experts that there was no chance of Pötzsch being able to claim that espionage was a political crime, thereby invoking the right of asylum. The decisive argument for the diplomats, however, was based on the crucial question of Denmark's neutrality: to extradite a person who had spied for one of the parties to the war to another party to the war would jeopardize Danish neutrality, since such a person possessed information that could affect the war. The ministry of Foreign Affairs decided, therefore, in March 1940 not to turn Pötzsch over to the Germans, but to intern him in Denmark for the remainder of hostilities. That decision proved fatal for the German refugee when German forces invaded Denmark on 9 April. Even though the invasion took place in the form of a peaceful occupation that upheld the pretence of neutrality and left domestic governance, including legal jurisdiction, in the hands of the Danes, the fulcrum of real power was decisively shifted. On 13 April, without further ado, Pötzsch was turned over to the Gestapo. He was murdered in the concentration camp at Sachsenhausen in 1944.

The positions taken by the three principal groups were congruent with the way refugee policy was practised in the 1930s. The police, charged with the practical implementation of a restrictive and inhumane policy, accepted entirely the Gestapo's hostile portrayal of Pötzsch as a terrorist. The Ministry of Justice, which handled residence permits as well as the rejection and expulsion of refugees, took a middle position between the police and the "softer" approach of the Foreign Ministry, where humanitarian arguments were not entirely dismissed. But the crux of the matter in deciding to intern Pötzsch was maintaining a balance between Great Britain and Germany, a compromise that was less than optimal for Germany, but did postpone an eventual conflict as long as possible. Humanitarian considerations played a secondary role at best. Nor did legal niceties and international law have any decisive significance in the process. Legal arguments served first and foremost as an alibi. The right of asylum had long been under attack in the struggle against international terrorism, and this infected the attitude of the actors in the decision-making process. None of them had any sympathy for Pötzsch, a proletarian with a shady and revolutionary past, a man who spied for pay. They saw him as a malicious person. No one found it worthwhile helping him, and no one found that his antifascist fight against Hitler's dictatorship was reason to support him. For bourgeois Europe there was only a blurred line between Communism, civilian crime and political terror. It was only in the course of the war that the resistance movement made guerrilla tactics and revolutionary weapons such as sabotage legitimate.

The decisive factor in interning Pötzsch for the remainder of the war was, therefore, the question of neutrality. Just how highly decisive it really was is shown by the dramatic turnabout when Denmark was invaded on 9 April 1940, and Great Britain as a counterbalance was out of the picture.

Translated by Michael Wolfe